

Pənah Süleymanov
Cabir Həsənov

FÖVQƏLADƏ HALLARIN İQTİSADİYYATI
(metodiki vəsait)

Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar
Nazirliyinin Akademiyasının Elmi Şurasının
qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

BAKI – 2016

UOT 338.14; 338.242; 614.8

Rəy verənlər: İqtisad elmləri doktoru, professor
A.M. Məhərrəmov (*Bakı Dövlət Universiteti*)
İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
H.H. Aslanov (*Bakı Dövlət Universiteti*)
Elmi redaktor: İqtisad elmləri doktoru, professor
H.B.Rüstəmbəyov

Süleymanov P.H., Həsənov C.Q. “Fövqəladə halların iqtisadiyyatı”. Metodiki vəsait, Bakı, 2016, 80 səh.

“Fövqəladə halların iqtisadiyyatı” metodik vəsaiti “Fövqəladə hallar və həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi”, “Yanğın təhlükəsizliyi” ixtisasları üzrə bakalavr hazırlığı tədris proqramlarına uyğun olaraq hazırlanmışdır. Tematik bölmələr üzrə mövzuların məqsədi aydınlaşdırılmış, didaktik materiallar müəyyənləşdirilmiş, mövzuların öyrənilməsi üçün bibliografik materiallar tövsiyə edilmişdir.

Metodiki vəsaitdə təqdim olunan çalışmalar kursant və tələbələrə aldıkları biliklərin sistemləşdirilməsi və iqtisadi düşüncə tərzinin inkişaf etdirilməsi işinə kömək edəcəkdir.

Azərbaycan Respublikası
Fövqəladə Hallar Nazirliyinin
Akademiyası, 2016

M Ü N D Ə R İ C A T

	<i>səh</i>
GİRİŞ	5
BÖLMƏ 1	7
İqtisadi anlayışlar. İqtisadi fikrin təkamülü.....	7
İqtisadi nemətlər və istehsal. Bazar münasibətləri.....	7
Mülkiyyət və sahibkarlıq.....	8
Təsərrüfat fəaliyyəti və istehsal. Əsas fondların aşınması...8	
Tikinti və bərpa işlərinin iqtisadi xüsusiyyətləri.....	9
Fövqəladə halların qarşısının alınması və nəticələrin aradan qaldırılmasının menecmenti.....	9
İqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi.....	10
İqtisadiyyat obyektlərinin və əhalinin fövqəladə hallardan müdafiəsinin təminatının iqtisadi mexanizmi.....	11
Zərərin qiymətləndirilməsində əsas anlayışlar.....	11
Zərərin qiymətləndirilməsinin konseptual əsasları və müəyyən edilməsi qaydası.....	12
Fövqəladə hallar nəticəsində meydana çıxan iqtisadi itkilərin tərkib elementləri.....	12
Təbiətin funksiyaları və onların qorunması üçün tətbiq edilən iqtisadi təsir vasitələri.....	13
Təbii sərvətlətin iqtisadi qiymətləndirilməsi.....	14
Risqlərin idarə olunmasının iqtisadi mexanizmi.....	14
İqtisadiyyat və yaşayış təyinatlı obyektlərin fəaliyyətinin dayanıqlılığının qiymətləndirilməsi.....	15
BÖLMƏ 2	16
Giriş.....	16
Sərbəst işlərin mövzuları.....	19
BÖLMƏ 3	21
Zərərin qiymətləndirilməsində əsas anlayışlar.....	21
Zərərin qiymətləndirilməsinin konseptual əsasları və müəyyən edilməsi qaydası.....	30

Fövqəladə hallar nəticəsində meydana çıxan iqtisadi itkilərin tərkib elementləri.....	41
Çalışmalar.....	54
Suallar.....	59
BÖLMƏ 4.....	61
Dəymiş zərərin hesablanması üzrə sınaq tapşırıqlarına metodik göstərişlər.....	61
Cədvəllər.....	64
ƏDƏBİYYAT.....	72

GİRİŞ

"Ali təhsilin bakalavriat səviyyəsi ixtisaslarının (proqramlarının) siyahısında nəzərdə tutulmuş 050650 «Yanğın təhlükəsizliyi mühəndisliyi» və 050651 «Fövqəladə hallar və həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi mühəndisliyi» ixtisasları üzrə təhsil standartlarına uyğun olaraq, müvafiq proqram əsasında tədris edilən «Fövqəladə halların iqtisadiyyatı» fənni bakalavr hazırlığı proqramlarının tərkib hissəsidir.

«Fövqəladə halların iqtisadiyyatı» fənnin tədris edilməsinin məqsədi qüvvədə olan qanunvericilik və normativ hüquqi aktların tələbləri çərçivəsində kursantlarda ilkin iqtisadi biliklərin formalaşdırılması və iqtisadi təfəkkürünün inkişaf etdirilməsidir.

Tədris edilən fənn iqtisadi nəzəriyyənin əsaslarının, iqtisadi anlayış və terminlərin, ilkin bazar iqtisadi münasibətlərin, müəssisə və təşkilatların iqtisadi fəaliyyətinin sadə strukturun, gəlir və zərər anlayışlarının, fövqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılması və onlara qarşı mübarizənin iqtisadiyyatı barədə ilkin anlayışlara malik olmasını təmin etməyi nəzərdə tutur.

Kursantlara həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyinin və ətraf mühitin mühafizəsinin təminatının hüquqi və normativ-texniki əsaslarının öyrədilməsi, iqtisadiyyat obyektlərinin və əhalinin fövqəladə hallarda müdafiəsinin təminatının iqtisadi mexanizminin formalaşdırılması, iqtisadiyyat və yaşayış təminatlı obyektlərin fəaliyyət göstərməsinin dayanıqlılığının proqnozlaşdırılması və yüksəldilməsi tədbirləri barədə ətraflı məlumat verilməsi təbii sərvətlərin iqtisadi qiymətləndirmə üsulları, təbii mühitin vəziyyətinin dəyişilməsinin qiymətləndirilməsi, ekoloji zərərin müəyyən edilməsi fənnin tədrisinin əsas istiqamətidir.

Fənnin qarşısında qoyulan məsələlər:

- İqtisadi inkişaf nəzəriyyələrin əsaslarını və bazar iqtisadiyyatının strukturunu, təkamül meyilləri və xüsusiyyətlərini öyrətmək;

- İqtisadi analiz metodlarından istifadə etmək bacarığına yiyələndirmək;

- İqtisadi nəzəriyyə və təcrübəni müstəqil müqayisə etmək qabiliyyətini inkişaf etdirmək;

- İqtisadi məsələlər həll etmək üçün ilkin vərdişlərə yiyələndirmək;

- Müasir tədris və elmi ədəbiyyatdan, o cümlədən informasiya daşıyıcılarının köməyi ilə istifadə etmək bacarığına yiyələndirmək.

Tədris kursunun yekununda bakalavr:

- İqtisadi nəzəriyyənin əsaslarını bilməlidir;

- Dünya və ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tendensiyası və strukturu barədə təsəvvürü olmalıdır;

- Milli iqtisadiyyatın inkişafının prioritet istiqamətləri, istehsal sahələrinin iqtisadi və sosial inkişaf perspektivləri barədə təsəvvürü olmalıdır;

- İstehsalat-təsərrüfat, maliyyə-iqtisadi fəaliyyəti tənzimləyən qanunvericilik və normativ-hüquqi aktlar barədə məlumatı olmalıdır;

- İqtisadi və idarəetmə qərarlarının qəbulu və həyata keçirilməsi prinsipləri ilə tanış olmalıdır;

- Konkret halların analizi zamanı iqtisadi xarakterli problemləri ayırmağı bacarmalı və onların həlli üsullarını təklif edə bilməli və gözlənilən nəticələri qiymətləndirə bilməlidir;

- Məhsulun mayadəyərinin kalkulyasiyası və hesablama metodlarından istifadə vərdişlərinə yiyələnməlidir;

- Fövqəladə halar nəticəsində vurulan zərərin hesablanması metodikasını bilməli, məhv edilmiş əmlakın, əsas vəsaitlərə vurulan zərərin qiymətləndirilməsi, insanların həyat və sağlamlığına vurulan maddi və mənəvi zərərin ödənilməsi qaydaları barədə məlumatlı olmalıdır.

BÖLMƏ 1

«FÖVQƏLADƏ HALLARIN İQTİSADİYYATI» FƏNNİNİN İŞÇİ PROQRAMI

1.1. İQTİSADİ ANLAYIŞLAR. İQTİSADİ FİKRİN TƏKAMÜLÜ

İqtisadiyyat fənninin məqsədi cəmiyyətin iqtisadi həyatı barədə, eləcə də fəvqəladə halların qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması sisteminin fəaliyyətinin iqtisadi aspektləri barədə biliklər verməkdir. Kursantlarda elə iqtisadi düşüncə tərzini formalaşdırılmalıdır ki, onlar iqtisadi hadisə və prosesləri anlamağa bilsinlər və qarşılarında duran məsələlərin həllində onlardan istifadə edərək fəvqəladə hallarda müdafiə sahəsində savadlı qərar verə bilsinlər.

Əsas anlayışlar: İqtisadiyyat fənninin predmeti və metodları. İqtisadi qanunlar. İqtisadi kateqoriyalar. İqtisadi nəzəriyyə. Klassik və neoklassik cərəyanlar. Merkantilizm. Fiziokratlar. Monetarist məktəbi. Adam Smit və David Rikardo.

1.2. İQTİSADİ NEMƏTLƏR VƏ İSTEHSAL. BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİ

Mövzunun məqsədi bazar iqtisadiyyatını formalaşdıran başlıca amillərin xarakterini açmaq, kursant və müdavimlərə istehsal və ticarəti tənzimləyən tələb və təklif əsasında tarazlaşan real bazar qiymətlərinin mahiyyətini izah etməkdir. İqtisadi nemətlər və təbii resurslardan istifadə, əmək resurslarının formalaşdırılması yolları, təsərrüfat müəssisələrinin fəaliyyətinə əsas tələblər, qiymət amili araşdırılaraq mahiyyəti açıqlamaqdır.

Əsas anlayışlar: İqtisadi sistemlər və beynəlxalq əmək bölgüsü. Tələb və təklif. Tələb və təklifin elastikliyi. Maddi resursların bölgüsü. Resurs bazarı.

1.3. MÜLKİYYƏT VƏ SAHİBKARLIQ

Mövzunun məqsədi kursantlara mülkiyyət, sahiblik hüququ və əmlakdan istifadə üstünlükləri məsələləri barədə məlumat verilməsi, təbii və texnogen fəlakətlərdə dəyər bilən zərərin obyekt və subyektlərin müəyyənləşdirilməsi imkanlarının aydınlaşdırılmasıdır.

Mülkiyyət və sahibkarlıq fəaliyyəti barədə biliklər gələcəkdə iş və yaşayış yerinə, istifadə olunan əşya, avadanlıq, maşın və mexanizmlərə münasibətdə davranış və hərəkətlərin tənzimlənməsi qaydaları barədə onların məlumatlandırılmasıdır.

Əsas anlayışlar: Mülkiyyət formaları. Dövlət mülkiyyəti. Kollektiv mülkiyyət. Xüsusi mülkiyyət. Müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyəti. Əsas kapitalın mahiyyəti, ondan istifadə göstəriciləri. Miqyasın səmərəliliyi və istehsalın miqyasının genişləndirilməsinin müsbət və mənfi cəhətləri.

1.4. TƏSƏRRÜFAT FƏALİYYƏTİ VƏ İSTEHSAL. ƏSAS FONDLARIN AŞINMASI

Mövzunun məqsədi sahibkarlıq fəaliyyətinə təsir edən amilləri nəzərdən keçirmək, müəssisənin fəaliyyətinin təmin edilməsi yolları və üsulları barədə məlumat vermək, maya dəyəri, xərc (məsrəf), kapital, qiymət anlayışlarını açıqlamaqdır. Kursant və müdavimlər gəlir, mənfəət, dəyər, əsas və dövrüyyə fondları barədə anlayışa malik olmalı, əsas fondların aşınması və bu prosesə təsir edən amillər, amortizasiya və onun hesablanması qaydaları ilə tanış olmalıdırlar.

Əsas anlayışlar: İstehsal xərcləri. Maya dəyəri və mənfəət. Əsas vəsaitlər və dövriyyə vəsaitlərinin aşınmasının uçotu. Amortizasiya normaları. Amortizasiyanın hesablanma metodları.

1.5. TİKİNTİ VƏ BƏRPA İŞLƏRİNİN İQTİSADI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mövzunun məqsədi yaradılmış əsas fondların dəyərinin müəyyən edilməsi, smeta, kalkulyasiya və layihə anlayışları ilə tanışlıqdır. kursant və müdavimləri zərər görmüş obyektlərdə tikinti və bərpa işləri üçün tələb olunan vəsaitin hesablanması, tətbiq olunan metodlar, xərclərin strukturu barədə minimum biliklərə sahib olmalıdırlar.

Əsas anlayışlar: Smeta və kalkulyasiya. Kalkulyasiya metodları. Maya dəyərinin tikinti və bərpa işlərində uçotunun xüsusiyyətləri.

1.6. FÖVQƏLADƏ HALLARIN QARŞISININ ALINMASI VƏ NƏTİCƏLƏRİN ARADAN QALDIRILMASININ MENECMENTİ

Mövzunun məqsədi kursant və müdavimlərə idarəetmə anlayışı, idarəetmə prosesi barədə məlumat vermək, idarəetmə və menecmenti müqayisə etmək, idarəetmə sistemini, onun mərhələlərini, forma və metodlarını aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Kursantlara gündəlik rejim, davranış və ətrafdakı şəxslərlə münasibətin texnoloji mahiyyəti açıqlanır. Mövzu gələcək iş yerində tələb olunan münasibətlər qurulması üçün başlanğıc məlumat xarakteri daşıyır. Fövqəladə hallarla mübarizənin Vahid Sistemi çərçivəsində qurumların yeri, qarşılıqlı əlaqəsi, əməkdaşların işləyəcəyi strukturlarda yeri,

qurulacaq münasibətlərin və struktur bölmələrlə birgə fəaliyyətin formaları göstərilir.

Əsas anlayışlar: Menecment anlayışı. İdarəetmə prosesinin texnoloji mərhələləri. İdarəetmə qanunları. İdarəetmə sisteminin vahidliyi qanunu. İdarəetmə sistemi. İdarəetmənin ümumi və xüsusi prinsipləri. İdarəetmənin funksiyaları. Spesifik funksiyalar. İdarəetmə metodları. Nizamasalma, normalaşdırma, təlimatlandırma. İdarəetmə prosesi. Marketing.

Azərbaycan Respublikasının Fövqəladə Hallar Nazirliyinin yaradılması. FHN strukturu. Azərbaycan Respublikasının Fövqəladə Hallar Nazirliyi haqqında Əsasnamə. Fövqəladə halların qarşısının alınması və nəticəsinin aradan qaldırılması üzrə Vahid Dövlət sistemi.

1.7. İQTİSADİYYATIN DÖVLƏT TƏRƏFİNDƏN TƏNZİMLƏNMƏSİ

Mövzunun məqsədi iqtisadiyyatın tənzimlənməsi zərurəti, onun yaradan səbəblər barədə məlumat verilməsi, dövlət qurumlarının iqtisadi subyektlərlə əlaqəsi, onlarla münasibətin mahiyyətinin aydınlaşdırılmasıdır.

Dövlət tənzimlənməsinin istiqasmətləri, dövlətin iqtisadi funksiyaları və tənzimləmə fəaliyyəti açıqlanır. Dövlət tənzimlənməsinin forma və metodları barədə məlumat verilir. Kursant və müdavimlərə dövlət büdcəsi və onun strukturu izah olunur. Büdcənin gəlir hissəsinin formalaşdırılması yolları göstərilir, vergilərin əhəmiyyəti izah olunur.

Əsas anlayışlar: Dövlətin əsas funksiyaları. Dövlət tənzimlənməsinin obyektləri və subyektləri. İqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin forma və metodları. Büdcə siyasəti. “Dövlət Büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu. Gəlir və xərclərin bölüşdürülməsi. Vergilərin mahiyyəti, vəzifələri və növləri. Mülki-müdafiə tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi.

1.8. İQTİSADİYYAT OBYEKTlərİNİN VƏ ƏHALİNİN FÖVQƏLADƏ HALLARDAN MÜDAFİƏSİNİN TƏMİNATININ İQTİSADİ MEXANİZMİ

Mövzunun məqsədi fəvqəladə halların qarşısının alınması, nəticələrinin aradan qaldırılması üçün görülən tədbirlərin iqtisadi mahiyyətinin izah olunması, onların texniki təminatı və maliyyələşdirilməsi üsullarının aydınlaşdırılmasıdır. Kursant və müdavimlərə fəvqəladə hallardan müdafiənin iqtisadi mexanizmlərinin fəaliyyət prinsipləri izah olunur, tələb olunan xərclər təsnifatlandırılır. İqtisadi mexanizmin formalaşması istiqamətləri, maliyyələşmə mənbələri göstərilir. Maddi-texniki təminat, onun formaları, yolları, logistika barədə məlumat verilir.

Əsas anlayışlar: Həyat fəaliyyəti təhlükəsizliyinin iqtisadi aspektləri. Həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyinin və ətraf mühitin mühafizəsinin iqtisadi təminatının hüquqi və normativ-texniki əsasları. “Texniki Təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu. “Mülki Müdafiə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu “Yanğın təhlükəsizliyi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.

İqtisadiyyat obyektlərinin və əhalinin fəvqəladə hallarda müdafiəsinin təminatının iqtisadi mexanizminin formalaşdırılması.

1.9. ZƏRƏRİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ ƏSAS ANLAYIŞLAR

Mövzunun məqsədi təhlükənin səviyyəsini qiymətləndirilməsinə yanaşmaları açıqlamaqla düzgün seçimə yaxınlaşmaqdır. Dəymiş zərərin iqtisadi faktorlar və resipientlər üzrə qiymətləndirilməsi hesabına daha dəqiq nəticələrə varmağın mümkünlüyü izah olunur. Sənaye obyektlərində,

nəqliyyatda, kommunikasiyalarda, sosial-mədəni və yaşayış obyektlərində baş verən yanğın və qəzalardan dəyən ziyanın hesablanmasında nələrə diqqət yetirilməsi açıqlanır.

Əsas anlayışlar: Teñnoloji xarakterli qəzalarda ziyan. Qiymətləndirmə və tətbiq olunan üsullar. Metodik tövsiyələr. Normativ-hüquqi sənədlər. Təlimat və qaydalar.

1.10. ZƏRƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN KONSEPTUAL ƏSASLARI VƏ MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ QAYDASI

Mövzunun məqsədi fəvqəladə hallar nəticəsində vurulan zərərin müəyyən edilməsi üçün mövcud normativ hüquqi aktlarda istifadə olunması qaydası, beynəlxalq təcrübədən istifadə mexanizmi, qiymətləndirilmələrin istiqaməti, qiymətləndirmə prosesinin təşkili qaydaları barədə kursant və müdavimlərə məlumat verilməsidir. Mövzuda qiymətləndirməyə yanaşmalar, qiymətləndirmə mərhələləri, qiymətləndirmənin əhəmiyyəti, qəza nəticəsində dəymiş zərərin müəyyən edilməsi qaydası, zərərin strukturu izah olunur.

Əsas anlayışlar: Ziyanın qiymətləndirilməsində yanaşmalar. Qiymətləndirmədə beynəlxalq təcrübə. Vurulmuş ziyanın hesablanmasının metodikası.

1.11. FƏVQƏLADƏ HALLAR NƏTİCƏSİNDƏ MEYDANA ÇIXAN İQTİSADI İTKİLƏRİN TƏRKİB ELEMENTLƏRİ

Mövzunun məqsədi: Dəymiş zərərin dəqiq hesablanması fəvqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılması işlərinin təşkilində mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyindən bu sahəyə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Zərərin strukturunda bəzi önəmli məsələlər onların daha geniş açıqlanmasını zəruri edir. Mövzunun məqsədi

kursant və müdavimlərə faktları aydınlaşdırmaq, ümumiləşdirmək və hesabatın sadə formasını hazırlamaq qaydasını öyrətməkdir. Bu baxımdan “Fövqəladə hallar nəticəsində meydana çıxan itkilərin tərkib elementləri” əvvəlki mövzunun davamı kimi baxıla bilər. Bu mövzuda obyektlərin qismən, yaxud tamamilə məhv olması, bina və qurğuların əvəz olunma, ləğv etmə dəyərləri anlayışları açıqlanır, ziyanın strukturundakı bəzi bölmələr şərh edilir.

Əsas anlayışlar: Normativ terminologiya. İqtisadi itkilərin tərkib elementləri. Birbaşa itkilər. Dolayı itkilər. Qiymətləndirmədə metodik tövsiyyələr. Məhv edilmiş əmlakın zərərinin qiymətləndirilməsi. Əsas vəsaitlərə vurulan zərərin qiymətləndirilməsi. Məcburi boşdayanmalara görə vurulan zərər. İnsanların həyat və sağlamlığına vurulan maddi və mənəvi zərərin ödənilməsi.

1.12. TƏBİƏTİN FUNKSIYALARI VƏ ONLARIN QORUNMASI ÜÇÜN TƏTBİQ EDİLƏN İQTİSADI TƏSİR VASİTƏLƏRİ

Mövzunun məqsədi təbiətin funksiyalarının bəşəriyyət üçün əhəmiyyətli olduğunu, bərpa prosesinin isə, çox mürəkkəb olub, eyni zamanda xeyli vəsait tələb etdiyini kursant və müdavimlərə izah etməkdir.

Təbiətin qorunub saxlanması insan həyatı üçün xüsusi önəm daşdığından onun qorunub saxlanması və səmərəli istifadəsi üçün kompleks tədbirlər görülməlidir. Bu mənada ekologiyada iqtisadi təsir vasitələri xüsusi maraq kəsb edir.

Əsas anlayışlar: Təbiətin funksiyaları. Fizioloji ekoloji və iqtisadi funksiyalar. Faktorlar və resipiyentlər. Təbiətin funksiyalarının iqtisadi qiymətləndirilməsi. Təbiət faktorlarının iqtisadi xüsusiyyətləri. Təbiət sərmayəsi. Təbii faktorların istehlak dəyəri. Ekologiyada iqtisadi təsir vasitələri. Ekoloji

məqsədli vergilər. Ekoloji ödənişlər. Ekologiyada iqtisadi həvəsləndirmə tədbirləri.

1.13. TƏBİİ SƏRVƏTLƏRİN İQTİSADI QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Mövzunun məqsədi təbii resursların çıxarılması və emalı zamanı təbiətə vurulan ziyanın qarşılınmasının zəruriliyini kursant və müdavimlərə başa salmaqdır. Onlara dövlət səviyyəsində qiymətləndirmənin prioritet istiqamətləri, təbii sərvətlərin xüsusiyyətlərindən irəli gələn təsərrüfat dəyəri, təbii sərvətlərin qiymətləndirmə üsulları və bu prosesə yanaşmalar izah olunur, təbii mühitin vəziyyətinin dəyişməsinin qiymətləndirilməsi öyrədilir.

Əsas anlayışlar: Təbii sərvətlərin iqtisadi qiymətləndirmə üsulları. Məsrəf konsepsiyası. Renta yanaşması. Təbii mühitin vəziyyətinin dəyişilməsinin qiymətləndirilməsi.

Atmosfer havasının çirkləndirilməsindən dəyən zərər. Meşə yanğınlarından dəyən zərər. Bioloji orqanizmlərin məhvindən dəyən zərər. Neft mədənlərinin yanmasından dəyən zərər.

1.14. RİSKLƏRİN İDARƏ OLUNMASININ İQTİSADI MEXANİZMİ

Mövzunun məqsədi risklərin idarə olunması imkanlarını kursant və müdavimlərə izah etmək, zərər riskinin qarşılınması mexanizmini başa salmaq, riskin qiymətləndirilməsi metodlarını aydınlatmaqdır. Onlara sığortanın mahiyyəti, faydaları və istifadə mexanizmi öyrədilir.

Əsas anlayışlar: Risk və təhdid anlayışları. Risk növlərinin təsnifatı. Riskin qiymətləndirilməsi. Risklərin idarə edilməsi. Sığorta formaları. Sığorta növləri. Sığorta fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi. Sığorta müqaviləsi. Bədbəxt hadisələrdən

sığorta. Mülkiyyət sığortası. Sığorta mükafatının hesablanması. Tarif stavkalarının hesablanma metodikası. Sığortanın standart şərtləri. Xərclərin optimallaşdırılması problemləri. Risklərin azaldılmasının sığorta üsulu.

1.15. İQTİSADİYYAT VƏ YAŞAYIŞ TƏYİNATLI OBYEKTlərİN FƏALİYYƏTİNİN DAYANIQLILİĞİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Mövzunun məqsədi kursant və müdavimlərin diqqətini iqtisadiyyat obyektinin fəaliyyətinin dayanıqlılığını təmin edən məqamlara yönəltmək və bu dayanıqlılığın daha da yüksəldilməsi tədbirlərini başa salmaqdır.

Əsas anlayışlar: Təhlükə amillərinin qiymətləndirilməsi metodları. İqtisadiyyat və yaşayış təminatlı obyektlərin fəaliyyət göstərməsinin dayanıqlılığının proqnozlaşdırılması və qiymətləndirilməsi. Dayanıqlılığın yüksəldilməsi tədbirləri. Sənaye təhlükəsizliyi bəyannaməsi.

BÖLMƏ 2

2.1. GİRİŞ

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 24 iyun tarixli, 117 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş Bakalavriat təhsilinin məzmunu və təşkili Qaydalarının 2.21. bəndinə görə:

- Bakalavriat səviyyəsində təhsilin məzmunu bir-biri ilə əlaqəli nəzəri və təcrübi hazırlıqla müəyyənləşdirilir;

- Bakalavrin nəzəri hazırlığı humanitar və ixtisasın peşə hazırlığı fənlərinin mühazirə, məsləhət, məşğələ, sərbəst iş və digər şəkildə öyrənilməsi ilə təmin edilir;

- Bakalavrin praktiki hazırlığı nəzəri biliklərin laboratoriya, məşğələ, tədris və elmi tədqiqat işləri, kurs işi və kurs layihəsi, tədris və istehsalat təcrübələri, həmçinin buraxılış işlərinin yerinə yetirilməsi ilə təmin edilir.

Həmin Qaydaların 2.22 bəndinə görə:

- Kredit sistemi ilə tədrisin təşkilində tələbənin sərbəst işi mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə, mütəxəssis hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir;

- Tələbənin sərbəst işinə ayrılan vaxtın həcmi fənnin mənimsənilməsinə ayrılan ümumi vaxtın 50 faizindən az olmamalıdır;

- Tələbənin sərbəst işi müəllimin auditoriyadankənar rəhbərliyi ilə və müstəqil şəkildə həyata keçirilir. Müəllimin rəhbərliyi ilə yerinə yetirilən sərbəst işin həcmi sərbəst iş üçün ayrılmış vaxtın 50 faizini təşkil etməlidir;

- Müəllimin rəhbərliyi ilə aparılan sərbəst iş cari məsləhətlər, referat və ev tapşırıqlarının yoxlanılmasından, eləcə də fənnin mənimsənilməsinə dair tapşırıq və tövsiyələrin verilməsindən və s. ibarətdir;

- Tələbələrin sərbəst işlərinin təşkili Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş müvafiq qaydalarla tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 1060 sayılı 11.09.2008-ci il tarixli əmri ilə təsdiq olunmuş Kredit sistemi ilə təhsil alan tələbələrin biliyinin qiymətləndirilməsi haqqında Əsasnamənin “Tələbəyə fənlər üzrə sərbəst işə görə balların müəyyənləşdirilməsi” bəndinə əsasən ayrı-ayrı fənlər üzrə tələbəyə sərbəst işə görə verilən balının maksimum həddi 10-dur. Tələbəyə fənn üzrə semestr ərzində 10 sərbəst iş tapşırığı verilir. Sərbəst işlərin tapşırıqları müxtəlif formada (mühazirə mövzuları üzrə problem və praktiki xarakterli tapşırıqlar, məsələ, misallar və s.) ola bilər. Həmin tapşırıqlar fənni tədris edən müəllim tərəfindən müəyyənləşdirilir. Hər bir tapşırığın yerinə yetirilməsi 1 balla qiymətləndirilir. Tapşırıqların yoxlanılması və qəbulu müəllim tərəfindən dərstdən kənar vaxtda həyata keçirilir.

Sərbəst işlər kursantlara fənnin mənimsənilməsində kömək etmək, onların elmə həvəsini artırmaq, tədqiqatçılıq bacarığını inkişaf etdirmək müstəqil çalışmaq vərdişlərinə yiyələndirmək məqsədilə təşkil edilir.

Boloniya prosesinin tətbiqi, təhsilin kredit sistemi kursantların daha çox müstəqil çalışmasını tələb edir.

Kursant materialı müstəqil təhlil edərkən bir məsələyə bir neçə dəfə qayıtmalı olduğundan materialın hafizəsində uzun müddət qalmasına, daha dərinə anlamasına müvəffəq olur.

Akademiyanın məzunu gənc mütəxəssis kimi yüksək bilik və müasir dünyagörüşünə sahib olmalı, tədqiqatçılıq qabiliyyətinə malik olmalı, müstəqil düşünməyi və qərar çıxarmağı bacarmalıdır.

Kursantlara müstəqil çalışmaq və daha çox düşünmək qabiliyyəti aşılanmalı, onların yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirilməlidir.

Sərbəst işlərin kursantların kiçik elmi tədqiqat işləri formasında tərtib edilməsi daha məqsədəuyğundur. Kursant mühazirə, seminar məşğələləri, əlavə materiallardan istifadə edərək sərbəst iş üzərində müstəqil çalışmalıdır.

Mövzu seçildikdən sonra plan və ədəbiyyat siyahısı müəyyənləşdirməlidir. Mövzu ilə bağlı ədəbiyyat oxunmalı, təhlil edilməli, ümumiləşdirilərək əsas mətn tərtib olunmalıdır. Konkret ədəbiyyat və məqalələrin köçürülməsinə yol verilməməlidir.

2.2. SƏRBƏST İŞLƏRİN MÖVZULARI

1. İqtisadi nəzəriyyənin yaranması və inkişaf mərhələləri
2. Xidmətin xüsusiyyətləri, növləri və inkişafı
3. Beynəlxalq əmək bölgüsü
4. İqtisadiyyat və yaşayış təminatlı obyektlərin fəaliyyətinin dayanıqlığının yüksəldilməsi tədbirləri
5. Risklərin azaldılmasının sığorta üsulu
6. İqtisadi resursların məhdudluğu və iqtisadi seçim
7. Sahibkarlıq fəaliyyətinin mahiyyəti və cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında onun rolu
8. Əsas fondların amortizasiyası
9. Ekoloji zərərin müəyyən edilməsi
10. Səhmdar cəmiyyətləri və onların formalaşması problemləri
11. Mülkiyyətin mahiyyəti və formaları
12. İqtisadi sistem anlayışı. İqtisadi sistemlərin formalaşması
13. Əsas vəsaitlərə vurulmuş zərərin qiymətləndirilməsi
14. Maddi resurslar anlayışı. Maddi resursların bölgüsü
15. İnsanların həyat sağlamlığına vurulan maddi və mənəvi zərərin ödənilməsi
16. Bazar infrastrukturunu və onun əsas elementləri
17. Əmtəə anlayışı. Əmtəənin xassələri
18. Dövlət büdcəsi, onun gəlir və xərcləri
19. Mənfəətin iqtisadi mahiyyəti və mənbələri
20. Vergi və vergi sistemi
21. İdarəetmə qərarlarının mahiyyəti və mənbələri
22. Müasir təşkilatlarda rəhbərlərə olan əsas tələblər
23. Təşkilati münasirət və onun strukturu
24. Menecment sistemində kommunikasiyaların mahiyyəti
25. Azərbaycanın turizmin inkişaf formaları
26. Marketingin mahiyyəti, məzmunu, müasir inkişaf konsepsiyaları

27. Marketingin əsas vəzifələri və funksiyaları
28. İstehsal xərcləri və mənfəət
29. Bazar və bazar iqtisadiyyatı
30. Kapital anlayışı və onun funksiyaları
31. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi
32. İqtisadi artım
33. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas istiqamətləri
34. Pul və onun iqtisadiyyatda rolu
35. Tələb və təklif nəzəriyyəsi
36. Qiymət anlayışı. Qiymətin funksiyaları
37. İnvestisiyanın iqtisadi inkişafda rolu
38. İnhisarın mahiyyəti və anti-inhisar tədbirləri
39. Dünya bazarında qiymətlərin əmələ gəlməsi xüsusiyyətləri
40. Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin istiqaməti
41. Dünya valyuta sistemi və beynəlxalq hesablaşmalar

BÖLMƏ 3

FÖVQƏLADƏ HALLARDAN İQTİSADİYYAT OBYEKTlərİNƏ DƏYƏN ZƏRƏRİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

3.1. ZƏRƏRİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ ƏSAS ANLAYIŞLAR

Fövqəladə hallarda dəymiş ziyanın qiymətləndirilməsi həyata keçirilərkən iqtisadi zərər hesablanmasının mövcud analiz metodlarına əsaslanmaq lazımdır. Əsas odur ki, müxtəlif tipli fəvqəladə hallar az, ya çox dərəcədə torpağın, su və hava hövzəsinin çirklənməsi, və ya sıradan çıxmasına, təbiəti mühafizə fondlarına zərər dəyməsinə, əsas fondların qiymətdən düşməsinə, əhəlinin həyat və sağlamlığına təhlükə törədilməsinə səbəb olur.

Fövqəladə halların sosial-iqtisadi tədqiqatı faktiki məsrəflər əsasında vurulmuş ziyanın dolğun və kompleks qiymətləndirilməsini təmin etməlidir. Müvafiq metodika isə iqtisadi səmərəliliyi, eləcə də büdcə və büdcədən kənar təsisatlar ayrılmasını əsaslandırılmalı, dəymiş zərərin sadələşdirilmiş prosedurla operativ qiymətləndirilməsini təmin etməlidir.

İstismar olunan təhlükə potensialı istehsal obyektlərində sənaye təhlükəsizliyinin təmin olunması səviyyəsinə daim nəzarət olunur. Bununla əlaqədar mövcud vəziyyət hərtərəfli qiymətləndirilir, qabaqlayıcı tədbirlər görülür. Eyni zamanda da sənayedə audit təşkil olunur, təhlükəsizliyin təmin olunmasına yönəldilən tədbirlərin nəticələrinin nə dərəcədə səmərəli olması qiymətləndirilir.

Təhlükə potensialı obyektlərdə sənaye təhlükəsizliyinin səviyyəsinin qiymətləndirilməsinə müxtəlif yanaşmalar vardır.

Ən çox yayılmış yanaşma qəzaların və zədələnmələrin sayını əks etdirən statistik göstəricilərdən istifadə olunmasına əsaslanır. Bu zaman ayrı-ayrı ərazilərdə, regionlarda baş vermiş qəzaların, zədələrin sayı keçən dövrlə müqayisə olunur və bunun nəticəsindən asılı olaraq Ərazi Dövlət Texniki Nəzarət təşkilatlarının fəaliyyətinin səmərəliliyi qiymətləndirilir. Lakin real və orta statistik göstəricilərə əsaslanmaqla yaranmış vəziyyəti tam düzgün qiymətləndirmək mümkün deyil. Əvvəla ona görə ki, statistik göstəricilər orta göstəricidən kəskin kənarlaşa bilər. Həmçinin, sadəcə olaraq, təhlil və qiymətləndirmə dövründə heç bir qəza, bədbəxt hadisə baş verməyə bilər. Nəticədə əsassız olaraq texniki nəzarət işlərinin yüksək səviyyədə təşkil olunması haqqında yanlış rəylər yaradıla bilər. Belə hallar daha təhlükəlidir, çünki bu arxayınçılığa səbəb olur, fəaliyyətsizliyə gətirib çıxarır.

Sənayedə təhlükəsizlik məsələlərinin qiymətləndirilməsində ekspert rəylərindən də istifadə olunur. Ancaq belə qiymətləndirilmələrdə subyektivlik özünü daha çox büruzə verdiyi üçün həmişə məqbul sayıla bilməz.

Nəhayət, bir məlum yanaşma da istehsal obyektlərində təhlükəli xoşagəlməz halların baş verməsi riskinin təhlil olunması və qiymətləndirilməsi üsulundan istifadə olunmasıdır. Əslində bu üsul qəzalar və bədbəxt hadisələr haqqında statistik məlumatların toplanmasına və işlənməsinə əsaslandığı üçün müəyyən çətinliklər törədir. Digər tərəfdən isə, istehsal qurğularının, avadanlıqlarının istismarı prosesində baş verə biləcək qəzalılı halları və onların yaranma səbəblərini araşdırmaq və riskli halların qiymətləndirilməsi üçün vacib olan informasiya bazasını yaratmaq və kifayət qədər əsaslandırılmış qiymətləndirmələr aparmaq o qədər də sadə məsələ deyildir.

Qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olur ki, mövcud yanaşmalar sənayedə təhlükəsizliyin səviyyəsini obyektiv əsaslarla qiymətləndirmək üçün o qədər də səmərəli deyildir. Ona görə də sənayedə təhlükəsizliyin qiymətləndirilməsində

daha mütərəqqi və mükəmməl olan yanaşmalardan istifadə olunması aktual bir məsələ kimi öz həllini gözləyir. Tədqiqatlar göstərir ki, son vaxtlar müəssisələr sənayedə təhlükəsizlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün təhlükə potensialı istehsal obyektlərində baş verən ziddiyyətlər, qarşıdurmalar, qəzalar və digər təhlükəli hallar haqqında qeydiyyatların aparılması və onları yaradan səbəblərin araşdırılaraq müəyyən edilməsi, eləcə də onların aradan qaldırılmasına yönəldilən tədbirlərin həyata keçirilməsinin kompleks təşkili daha əhəmiyyətlidir. Bu zaman vahid vaxt ərzində təhlükə potensialı istehsal obyektlərində qeydiyyata alınmış qəzalar, təhlükəli hallar sənayedə təhlükəsizliyin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi meyarı (kriteriyası) kimi götürülə bilər.

Qəzaların, təhlükəli halların qeydə alınması aşağıdakı hallarda aparıla bilər:

- Texniki qurğunun zədələnməsi;
- Texnoloji prosesin rejimdən kənarlaşması;
- Təhlükəsizlik normalarına əməl olunmaması;
- İstismar və iş qaydalarının pozulması, normativ-hüquqi aktlarla müəyyən olunmuş qaydalara əməl olunmaması və s.

Bununla əlaqədar sənaye obyektləri üzrə qəzaların və təhlükəli halların dərəcələrə ayrılması və təsnifatlandırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir təsərrüfatçılıq şəraitində sənayedə təhlükəsizliyin təmin olunmasının tənzimlənməsinin mühüm tərkib elementlərindən birini təhlükə potensialı istehsal obyektlərində baş verən qəzaların nəticəsində dəyən zərərin qiymətləndirilməsi təşkil edir. Belə qiymətləndirmələrin təhlükə potensialı istehsal obyektlərində baş vermiş qəzaların qarşısının alınmasına yönəldilən tədbirlərin iqtisadi, sosial, ekoloji baxımdan nə dərəcədə səmərəli olması, özünü doğrultması və belə hallardan sığorta olunması üçün əhəmiyyəti böyükdür.

Bu istiqamətdə hələ keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq ittifaq səviyyəsində müəyyən işlər görülmüşdür və bir çox

sahələrdə baş verən qəzaların cəmiyyətə vurduğu zərərin qiymətləndirilməsi üçün metodik vəsaitlər hazırlanmışdı. Onlar nəzəri baxımdan əhəmiyyətli olsalar da, yeni təsərrüfatçılıq şəraitində elə bir praktiki əhəmiyyətə malik deyildirlər. Bununla əlaqədar olaraq bazar iqtisadiyyatı şəraitində təhlükə potensialı istehsal obyektlərində baş verən qəzaların vurduqları zərərin qiymətləndirilməsi üçün lazımı olan metodik tövsiyələrin işlənməsi aktual bir məsələ olaraq gündəmdə qalır. Bu istiqamətdə məqsədyönlü tədqiqat işlərinin aparılmasına baxmayaraq, bütün istehsal sahələri üçün lazımı metodik tövsiyələr işlənməmişdir. Lakin bəzi sənaye sahələrində tikinti, kimya, neft emalı, neft-kimya və bu kimi digər sahələrdə, ələlxüsus tez-tez qəzalar baş verməsi nəticəsində dəyən ziyanın iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi üçün metodik tövsiyələr işlənilməlidir. Belə metodik vəsaitlər nəzərdə tutulan sahənin istehsal obyektlərinin xüsusiyyətləri əsasında işləndiyi üçün başqa sənaye sahələrində onlardan bəhrələnmək çox çətindir. Lakin onlardan problemə yanaşmanın ümumi istiqamətlərini müəyyən etmək məqsədi ilə istifadə oluna bilər.

Əgər mövcud normativ-hüquqi sənədlər əsasında belə qiymətləndirmələrin aparılması və səlahiyyətli dövlət orqanlarına təqdim olunması mümkündürsə, onda elə bir ciddi əsaslandırılmaya ehtiyac yoxdur. Çünki dövlət idarəetmə (tənzimləmə) sisteminin belə məlumatlara olan tələbinin ödənməsi sözsüz vacibdir. Ancaq bu, özəl sahibkarlıq strukturlarının maraqlarına o qədər də cavab verməyə bilər. Bütün bunlara baxmayaraq, təhlükə potensialı istehsal obyektlərində baş verə biləcək qəzaların vura biləcəyi ziyanın iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi ümumdövlət mənafeyinin qorunub saxlanması və daha da möhkəmləndirilməsi baxımından vacib olacaqdır. Məhz ona görə də təhlükə potensialı istehsal obyektlərində baş verə biləcək qəzalardan dəyər biləcək ziyanın ümumi dövlət mənafeyinin qorunması mövqeyindən qiymətləndirilməsi lazımdır. Əvvəla ona görə ki,

sənayedə təhlükəsizlik tədbirləri və əməyin mühafizəsi məqsədləri üçün sərf edilən dövlət resurslarının nə dərəcədə özünü doğrultmasını əsaslandırmaq mümkün olsun. İkinci tərəfdən isə, sənaye müəssisələri özləri üçün təhlükə potensialı istehsal obyektlərinin istismar edilməsinin davam etdirilməsi, və yaxud təhlükəsizlik tədbirləri üçün əlavə xərclər çəkilməsi yolu ilə istehsalın daha da təkmilləşdirilməsi və təhlükəsiz istismarın üstünlüyünü konkret göstəricilər əsasında müəyyənləşdirə bilsinlər.

Faktorlar və resipientlər: Metodik yanaşmanın əsasını səciyyəvi lokal faktorlar və resipientlər üzrə ziyanın qiymətləndirilməsinin universal üsulu təşkil edir (*Şəkil 1*).

Resipientlər üzrə ziyanlar fəvqəladə halların əsas resipientlərə vurduğu ziyanın iqtisadi qiymətləndirilməsidir.

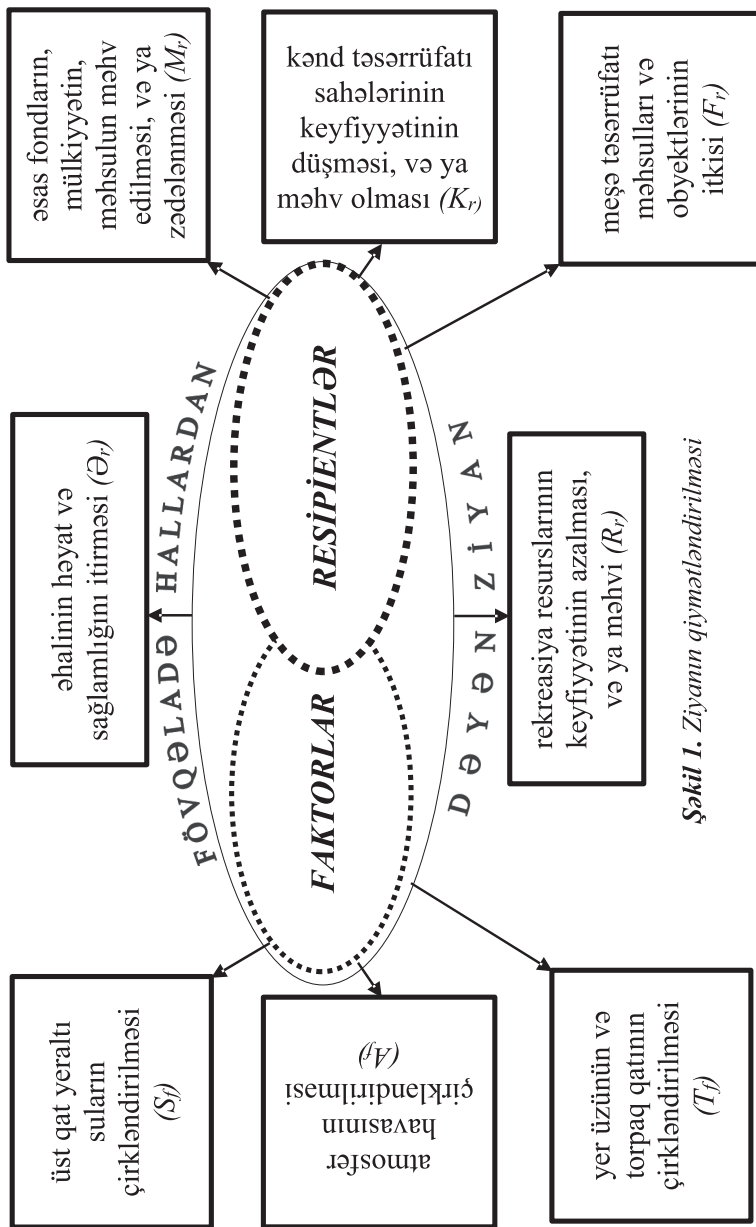
Faktorlar üzrə ziyanlar təsir faktorlarının vurduğu ziyanın kompleks iqtisadi qiymətləndirilməsini göstərir.

Bunlar aşağıdakılardır:

- atmosfer havasının çirkləndirilməsi (Af);
- üst qat yeraltı suların çirkləndirilməsi (Sf);
- yer üzünün və torpaq qatının çirkləndirilməsi(Tf).
- əhəlinin həyat və sağlamlığını itirməsi(Ər);
- əsas fondların, mülkiyyətin, məhsulun məhv edilməsi və ya zədələnməsi(Mr);
- kənd təsərrüfat sahələrinin keyfiyyətinin düşməsi və ya məhv olması(Kr);
- meşə təsərrüfatı məhsulları və obyektlərinin itkisi(Fr);
- rekreasiya resurslarının keyfiyyətinin azalması və ya məhvi(Rr);
- digər zərərlər(Dr).

Bu zaman fəvqəladə hallardan dəymiş ziyan aşağıdakı formulla hesablanır:

$$Z = (A_f + S_f + T_f) + (\Delta_r + M_r + K_r + F_r + R_r + D_r)$$

Şəkil 1. Ziyanın qiymətləndirilməsi

Fövqəladə hallarda dəyən texnoloji xarakterli ziyan:

Texnologiya xarakterli fövqəladə hallara adətən aşağıdakılar daxil edilir:

- Nəqliyyat qəzaları;
- Yanğınlar və güclü təsirə malik zəhərli, radioaktiv və bioloji təhlükəli maddələrin ətrafa yayıldığı partlayışlar;
- Tikililərin qəfil dağılması;
- Elektroenergetik sistemlərdə qəzalar;
- Hidrodinamik qəzalar.

Hər tip və növ fövqəladə hal üçün lokal ziyanların standart cəmindən istifadə olunmalıdır. Yanğından dəyən ziyanın bir neçə variantını araşdıraq:

Nəqliyyat qəzalarında, və ya nəqliyyatda yanğından dəyən ziyan nəqliyyat vasitəsinin bilavasitə özünə, əgər bu nəqliyyat vahidində yük və s. varsa, ona dəyən ziyan fövqəladə hal zonasında qalan bina, kommunikasiya, qurğu və s. dəyən ziyanı ifadə edir. Əgər qəzada insanlar zərər görürlərsə, ikinci toplanan əlavə olunur. İrimiqləşli nəqliyyat qəzalarında digər faktorlar və respientlər üzrə ziyanlar da iştirak edə bilər. Digər toplananlar (faktorlar üzrə ziyan) qəza nəticəsində zərərli maddələr ətrafa atılmışsa, təsir gücü ardıcılığı ilə əlavə olunur.

Sənaye obyektlərində, nəqliyyatda, kommunikasiyalarda, sosial-mədəni və yaşayış obyektlərində baş verən yanğın və partlayışlarda hesablama

$$Z = M_r + \Theta_r + A_f$$

formulu üzrə aparılır.

- M_r həmişə iştirak edir və fövqəladə halın xüsusiyyətlərindən irəli gəlir;
- İnsanlar zərər görmüşsə, Θ_r hesablanır;
- A_f iri nəqliyyat qəzalarında hesablanır.

Hesablanmaların ardıcılığı toplananların ardıcılığı sxemi ilə aparılır.

Yaşayış evlərində (massivlərində) və sosial-mədəni sferanın obyektlərində partlayış və yanğınlarda, ilk növbədə, insanların həyat və sağlamlığına dəyən zərər hesablanır və adətən daha vacib hesab olunur.

Güclü təsir edən zərərli maddələrin, radioaktiv maddələrin, bioloji təhlükəli maddələrin kənara sıçraması ilə baş verən qəzalarda zərər yuxarıdakı formula hesablanır, çünki bütün faktorlar iştirak edə bilər. M_r və Θ_r faktor ziyanı mütləq iştirak edir. Digər resipient zərərlər resipientlərin iştirakı ilə təmsil olunur.

Bina və qurğuların qəfl dağılması zərərin sadə qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur:

$$Z = M_r + \Theta_r$$

Elektroenergetik sistemlərdə qəza nəticəsində dəyən **zərər** də bu düsturla hesablanır, lakin bəzi özünəməxsus xüsusiyyətləri də mövcuddur. Belə ki, M_r həm birbaşa, həm də elektrik təchizatının kəsilməsi nəticəsində istehsalın dayanmasında vurulan zərər nəzərdə tutulur.

Kommunal sistemlərdə baş verən qəzalarda vurulan ziyan aşağıdakı formulla hesablanır:

$$Z = M_r + \Theta_r (T_f + S_f)$$

Zərərin faktor toplamları kanalizasiya sistemlərinin çirkləndirici maddələrinin ətrafa yayılması ilə baş verən qəzalarında nəzərə alınır.

Təmizləyici qurğularda baş verən qəzalarda vurulan zərər standart düsturla hesablanır, belə ki, bu halda zərərin bütün növləri ola bilər.

Təbii xarakterli fəvqəladə hallarda vurulan zərərin təyin olunması metodikasına baxaq:

Təbii xarakterli fəvqəladə hallar geoloji, metereoloji və hidroloji təhlükəli hadisələri, meşə və çöl yanğınlarını, yeraltı və yeni yanan təbii sərvətlərin mədən yanğınlarını əhatə edir.

Geofiziki və geoloji təhlükəli hadisələr (zəlzələ, vulkan püskürməsi, sürüşmələr, sel və s.) üçün zərər ümumi standart düsturla hesablanır. Hesablama qaydası hadisənin təhlükəliliyinin spesifikasiyası və miqyasından asılıdır.

Meteoroloji təhlükəli hadisələr - tufanlar, leysanlar, güclü qar yağıntıları, buzlama, şiddətli şaxta, qızmar istilər, duman, quraqlıq və s. zamanı dəyən zərər aşağıdakı kimi hesablanır:

$$Z = M_r + \dot{I}_{k/t} + \dot{I}_{m/t} + H_r$$

$\dot{I}_{k/t}$ – kənd təsərrüfatında itkilər;

$\dot{I}_{m/t}$ – meşə təsərrüfatında itkilər.

Formulda göstərilənlərdən başqa, digər ziyanlar da ola bilər, məsələn, bu faktorlar əlavə qəzalara, yanğınlara, subasmalara səbəb olursa.

Tibbi və bioloji xarakterli fəvqəladə hallarda isə ziyan növünə ən çox infeksiya xəstəlikləri və insanların zəhərlənməsi aid edilir və belə hesablanır:

$$Z = \Theta_r$$

Yəni əhalinin həyat və sağlamlığına vurulan zərər.

Kənd təsərrüfatı heyvanlarının yoluxucu xəstəliyi və kütləvi zəhərlənməsi ($Z = M_r$) həm birbaşa və dolaylı ziyan, həm heyvanların itkisi, həm də kənd təsərrüfatı məhsulunun istehsal edilə bilməməsi kimi hesablanır.

3.2. ZƏRƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN KONSEPTUAL ƏSASLARI VƏ MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ QAYDASI

İstifadə olunan xammal və materialların fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərindən, istehsal-əməl proseslərində istifadə olunan texniki-texnoloji vasitələrin istismar rejimindən kənarlaşmasından və digər səbəblərdən asılı olaraq, bəzi sənaye obyektlərində qəzaların baş vermə ehtimalı yüksək olur. Ona görə də belə obyektlər təhlükə potensialı sənaye obyektlərinə aid edirlər.

Təhlükə potensialı sənaye obyektlərində müxtəlif səbəblərdən baş verən qəzalar nəticəsində mülkiyyət sahiblərinə, üçüncü şəxslərə və ətraf mühitə ziyan dəyir. Qəza nəticəsində dəyən zərərin (itkinin) qiymətləndirilməsi təhlükə potensialı istehsal obyektlərində baş verə biləcək qəzaların qarşısının alınmasına yönəldilən idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinin mühüm və ən səmərəli mexanizmdir.

Bununla əlaqədar olaraq təhlükə potensialına malik sənaye obyektlərində baş verə biləcək qəzalar nəticəsində mülkiyyət sahiblərinə, üçüncü şəxslərə və ətraf mühitə dəyən zərərin (itkinin) qiymətləndirilməsi lazım gəlir. Ona görə də təhlükə potensialı sənaye obyektlərində baş vermiş qəzalar nəticəsində mülkiyyət sahiblərinə, üçüncü şəxslərə və ətraf mühitə dəyən ziyanın obyektiv qiymətləndirilməsinə şərait yaradan metodik vəsaitin işlənməsinə böyük ehtiyac vardır. Belə bir metodik vəsaitin işlənmə, istifadə istiqamətləri müxtəlif ola bilər. Lakin hazırlanmış metodik vəsait qəza nəticəsində dəyən zərərin obyektiv və dəqiq hesablanmasına və qiymətləndirilməsinə lazım olan şəraiti yaratmalıdır.

Fövqəladə hallarda dəymiş zərərin qiymətləndirilməsi mövcud normativ-hüquqi sənədlər əsasında ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə və idarəetmə ənənələrinə uyğun şəkildə və beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla həyata keçirilir.

Bu mənada Rusiya Federasiyasında, Belarusiyada, Ukraynada, Qazaxıstanda və bir sıra digər ölkələrdə əsas götürülən və tətbiq edilən aşağıdakı normativ sənədlər xüsusilə diqqətəlayiqdir:

-Rostexnadzorun təhlükəli istehsalat obyektlərində qəzalardan dəymiş zərərin qiymətləndirilməsi üzrə “Metodik Tövsiyələr”i (Методические Рекомендации по оценке ущерба от аварий на опасных производственных объектах рд 03-496-42);

-Texnogen, təbii və terrorist xarakterli fəvqəladə hallardan dəymiş ziyanın qiymətləndirilməsi, fəvqəladə halların təsnifatı və qeydiyyatı Vahid Sahələrarası Metodikası.

Rusiya Federasiyası Təhlükəsizlik Şurası və Dövlət Şurasının Rəyasət Heyətinin 13 noyabr 2003-cü il tarixli birgə iclasının qərarına (Protokol №4) uyğun olaraq, texnogen, təbiət və terrorist xarakterli fəvqəladə hallardan dəymiş zərərin qiymətləndirilməsi, fəvqəladə halların təsnifatı və qeydiyyatı üzrə Təşkilatlararası Vahid Metodika hazırlanmışdır.

Texnogen, təbiət və terrorist xarakterli fəvqəladə hallardan dəymiş zərərin qiymətləndirilməsi üzrə Təşkilatlararası Vahid Metodika FDİ MMFH ÜETİ və Rusiyanın digər elmi-tədqiqat və layihə müəssisələrinin bu halların təhlili üzrə çoxillik tədqiqatları nəticəsində ərsəyə gəlmişdir.

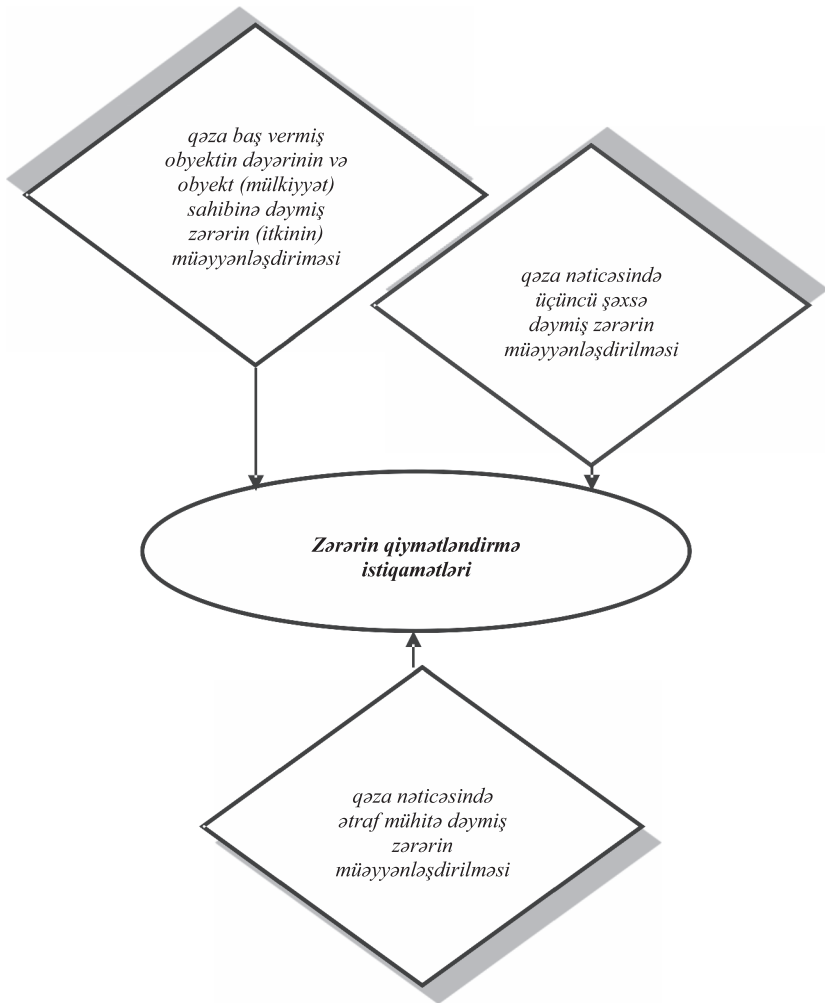
İstifadə məqsədindən asılı olmayaraq, metodik vəsait aşağıdakı istiqamətlərdə qiymətləndirmələr aparılmasına şərait yaratmışdır (*Şəkil 2*):

-qəza baş vermiş obyektin dəyərinin və obyekt (mülkiyyət) sahibinə dəymiş zərərin (itkinin) müəyyənləşdirilməsi;

- qəza nəticəsində üçüncü şəxsə dəymiş zərərin müəyyənləşdirilməsi;

- qəza nəticəsində ətraf mühitə dəymiş zərərin müəyyənləşdirilməsi.

Qəza zamanı mühasibat sənədləri məhv olunduqda oxşar obyektlər haqqında orta göstəricilərdən istifadə edilə bilər.

Şəkil 2. Zərərin qiymətləndirmə istiqamətləri

Təhlükə potensialı sənaye obyektlərinin dəyərinin qiymətləndirilməsi xüsusi ekspertlər qrupu tərəfindən aparılır.

Onlar tərəfindən qiymətləndirmə prosesinin təşkilində aşağıdakı qaydalara əməl edilməlidir:

- Qiymətləndirmə üçün tələb edilən komissiya ödənişləri obyektin dəyərinə görə faizlə müəyyən edilməlidir;

- Komissiya ödənişləri qiymətləndirmənin nəticəsindən istifadədən asılı olmalıdır;

- Qiymətləndirmə və komissiya ödənişləri müqavilə əsasında aparılmalıdır.

Təhlükə potensialı sənaye obyektində baş vermiş qəza nəticəsində mülkiyyət sahibinə dəymiş zərərin (itkinin) qiymətləndirilməsi göstəricilərindən aşağıdakı istiqamətlərdə istifadə etmək olar:

- Qəza nəticəsində məhv olunmuş obyektin əvəzinə eynilə yenisinin tikilməsi və obyektin təkrarən (yaradılması) bərpası dəyərinin müəyyən edilməsində;

- Məhv olmuş obyektin xarakterik xüsusiyyətlərinə yaxın olan, lakin yeni, daha mükəmməl olan obyektlə əvəz olunması dəyərinin müəyyən edilməsində.

Baş vermiş qəza nəticəsində ilkin uçot mühasibat sənədləri məhv olduqda mülkiyyət sahibinə dəymiş zərərin qiymətləndirilməsi çətinləşir. Belə hallarda aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- Məhv olmuş sənaye obyektinin istehsal, texniki, texnoloji parametrlərinin orta sahə səviyyəsindən aşağı, və yaxud əksinə, yüksək qiymətləndirilməsi;

- Məhv olmuş sənaye obyektinin dəyərinin maksimal həddinin eyni cür obyektlərin minimal satış (alış) qiymətindən təyin edilməməsi;

- Məhv olmuş sənaye obyektinin dəyərinin istehsal amilləri nəzərə alınaraq bazar qiymətləri səviyyəsində təyin olunması;

- Qiymətləndirmə obyektinin dəyəri vaxtdan asılı olaraq dəyişdiyi üçün qiymətləndirmənin aparılması vaxtının konkretləşdirilməsi və diskontlaşdırılması.

Qəza baş vermiş obyektin dəyərinin və obyekt sahibinə dəymiş ziyanın qiymətləndirilməsində aşağıdakı qeyd edilən yanaşmalardan istifadə oluna bilər:

- Xərclərə əsaslanan yanaşma;
- Analoqlardan istifadəyə əsaslanan yanaşma;
- Gəlirlərə əsaslanan yanaşma.

Xərclərə əsaslanan yanaşmanın başlıca əlamətini qəza obyektinin hər bir elementinin ayrıca qiymətləndirilməsi təşkil edir. Obyektin ümumi dəyəri onu təşkil edən elementlərin dəyərini toplamaq yolu ilə müəyyən edilir. Xərclərə əsaslanan yanaşma ilə obyektin dəyərinin qiymətləndirilməsi aşağıdakı mərhələlərə ayrılır:

- Qiymətləndirmə obyektinin quruluşunun və ayrı-ayrı tərkib elementlərinin müəyyən edilməsi;
- Tərkib elementlərinin hər biri üçün münasib olan qiymətləndirmə qaydasının seçilməsi;
- Qiymətləndirmə obyektinin ayrı-ayrı elementləri üzrə hesablanmış köhnəlmə dəyərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Tərkib elementlərinin və obyektin bütövlükdə qalıq dəyərinin hesablanması və qiymətləndirilməsi.

Hesablanmış (toplanmış) köhnəlmə dəyəri qəza baş vermiş obyektin ilkin dəyərindən çıxdıqda alınan məbləğ obyekt sahibinə dəyən ziyanın həcmi göstərir.

Xərclərə əsaslanan yanaşmadan qəza baş vermiş obyekt haqqında uçot-hesabat sənədləri məhv olmadıqda istifadə etmək mümkündür.

Analoqlardan istifadəyə əsaslanan yanaşma zamanı qəza nəticəsində obyektin sahibinə dəymiş ziyanın həcmi analoji obyektin bazar qiyməti haqqında məlumatların toplanması, və yaxud da belə obyektlərin bazar qiymətinin hesablanması yolu ilə müəyyən edilə bilər. Bu halda aşağıdakı ardıcılıqdan istifadə etmək olar:

- Əmlak bazarının öyrənilməsi və analoji obyektlər üzrə kommersiya sövdələşmələri haqqında informasiya toplanması;

- Toplanmış məlumatların düzgünlüyünün yoxlanılması və sistemləşdirilməsi;

- Qiymətləndirilən obyektin analoji obyektlərlə müqayisə edilməsi yolu ilə fərqli cəhətlərinin (texniki-texnoloji elementlərinin, satış tarixinin, mülkiyyət formasının, istehlak bazarının, yerinin tərkib elementlərinin) müəyyən olunması;

-Analoji obyektlərin qiymətlərinin təshih edilməsi yolu ilə qəza obyektinin dəyərinin hesablanması. Bu zaman obyektlərin dəyərinin azaldılması (yüksəldilməsi) əmsallarından, gücünü, məhsuldarlığını nəzərə alan çəki əmsallarından, gəlirlərdə olan fərqi nəzərə alan qiymət-gəlir multiplikatorundan və digər təshih mexanizmlərindən istifadə oluna bilər.

Qəza baş vermiş obyektə aparılan uçot-hesabat işlərinin məhv olduğu hallarda belə bir yanaşmadan istifadə olunması daha məqsədəuyğundur.

Gəlirlərə əsaslanan yanaşma zamanı qəza nəticəsində obyekt sahibinə dəymiş ziyan həmin obyektin gələcəkdə istismar olunması ilə əlaqədar əldə edilə biləcək gəlirlərinin (əldən çıxmış gəlirlərinin) cari dəyərinin qiymətləndirilməsi yolu ilə müəyyən edilir. Bu üsuldən istifadə edildiyi hallarda qiymətləndirmə obyektinə gələcəkdə reallaşdırıla bilən kapital (investisiya) qoyuluşu layihəsi qismində baxılır və obyekt sahibinə dəyən ziyanın həcmi belə bir layihənin reallaşdırılmasından əldə edilə biləcək gəlirlərin vaxt amilindən asılı olaraq diskontlaşdırılması yolu ilə müəyyən edilən cari dəyərinə əsasən qiymətləndirilir. Bu zaman zərər görmüş obyektin dəyərini orta illik xalis gəlirin kapitallaşma (qiymətləndirilən obyektin gəlirlilik səviyyəsini göstərən) əmsalına bölünməsi yolu ilə tapmaq olar.

Təhlükə potensialı istehsal obyektlərində qəzadan törəyən itkilərin qiymətləndirilməsi aşağıdakı hallar üçün nəzərdə tutulur:

- Qəzaların vahid iqtisadi göstəricilər sistemi əsasında uçotu və qeydiyyatına alınması;

- Təhlükə potensialı istehsal obyektlərində qəza riskinin qiymətləndirilməsi;

- Sənaye təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün əsaslandırılmış qərarların qəbul olunması;

- Qəzadan törəyən itkilərin həcmının azaldılmasına yönəldilmiş tədbirlərin səmərəliliyinin təhlil edilməsi.

Təhlükə potensialı istehsal obyektlərində qəza baş verdikdə itkilərə (zərərə) aşağıdakılar aid edilir və onların strukturu aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir (*Şəkil 3*):

- Təhlükəli obyekti istismar edən təşkilatın (mülkiyyət sahibinin) bütün maliyyə itkiləri;

- Qəzanın ləğvi üçün çəkilən xərclər;

- İşçilərin (digər zərərçəkənlərin) ölümü və xəsarət almaları ilə bağlı olan sosial-iqtisadi itkilər;

- Ətraf təbii mühitə dəymiş ziyan;

- Dolaylı itkilər və əmək ehtiyatlarının sıradan çıxması ilə bağlı dövlətə dəyən zərər.

Təhlükəli istehsal obyektlərində baş vermiş qəzanın qiymətləndirilməsi üçün 15 gün ərzində tədqiqat aparılarkən, ilk növbədə, ilkin məlumatları bəlli olan xətlər (itkilər) hesablanır. Yekun zərər isə tədqiqatın sonu üçün bütün zəruri məlumatlar toplandıqdan sonra hesablanır.

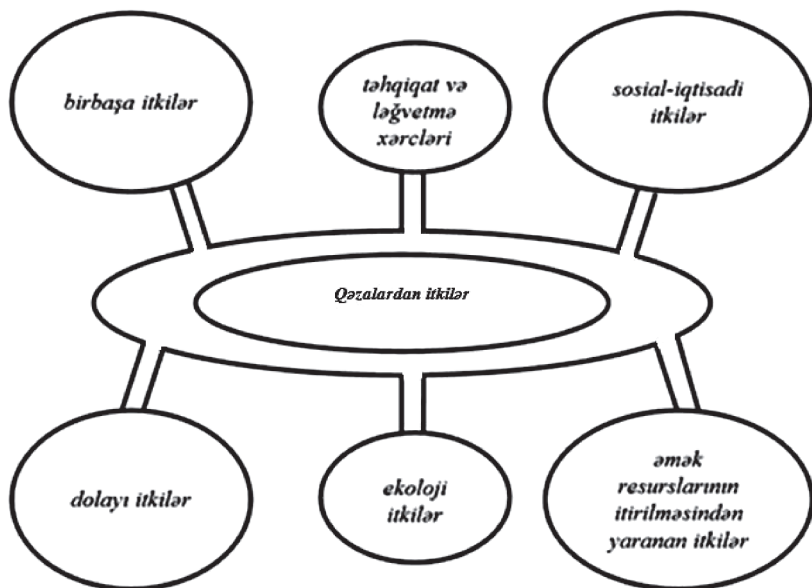
Təhlükə potensialı istehsal obyektlərində baş vermiş qəzanın əmələ gətirdiyi itkini (zərəri) ümumi şəkildə aşağıdakı düsturla hesablamaq olar:

$$Z_q = Z_{b.i} + Z_{t.i} + Z_{s.i} + Z_{d.i} + Z_{ekol} + Z_{a.r.i}$$

Z_q - qəza nəticəsində dəymiş ziyanın ümumi həcmi;

$Z_{b.i}$ - təhlükəli istehsal obyekti istismar edən müəssisənin birbaşa itkiləri;

$Z_{t.i}$ - qəzanın təhqiqinə və ləğv edilməsinə (lokallaşdırılmasına) çəkilən xərclər;

Şəkil 3. İtkilərin strukturu

$Z_{s,i}$ - sosial-iqtisadi itkilər (insanların ölümü və zədə alması ilə bağlı itkilər);

$Z_{d,i}$ - dolayı itkilər (manatla);

Z_{ekol} - ekoloji zərər (ətraf mühitə vurulmuş ziyan);

$Z_{ə,r,i}$ - əmək resurslarının itirilməsi (işçilərin ölümü və əmək qabiliyyətinin itirilməsi) ilə bağlı itkilər.

Birbaşa itkiləri ($Z_{b,i}$) aşağıdakı düsturla hesablamaq olar:

$$Z_{b,i} = Z_{ə,f} + Z_{ə,m,i} + Z_{k,ə,m}$$

$Z_{ə,f}$ - əsas fondların (istehsal və qeyri-istehsal) dağılması (zədələnməsi) nəticəsində müəssisənin itkiləri;

$Z_{ə,m,i}$ - əmtəə-material ehtiyatlarının məhv olmasından (zədələnməsindən) yaranan itkilər;

$Z_{k,ə,m}$ - üçüncü şəxsin əmlakının məhv olunması (zədələnməsi) nəticəsində yaranan itkilər.

Zərərin aradan qaldırılması (lokallaşdırılması, təcrid edilməsi) və təhqiqatı üzrə xərclər ($Z_{t.l}$) aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$Z_{t.l} = P_l + P_t$$

P_l - qəzanın aradan qaldırılması (lokallaşdırılması) xərcləri;
 P_t - qəzanın təhqiqi üçün xərclər.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə, zərərin əvəzini ödəməyə borclu olan şəxs əvəz ödəməyə borclu edən hal baş verməsə, mövcud olacaq vəziyyəti bərpa etməlidir.

Əgər vacib əsaslar olduğu aşkardırsa, zərərcəkən dolanacaq xərclərinin əvəzinə kompensasiya verilməsini tələb edə bilər. İlk vəziyyətin bərpası yolu ilə zərərin əvəzinin ödənilməsi mümkün deyilsə, və ya bunun üçün tənəsübsüz surətdə böyük xərclər zəruridirsə, kreditora pul əvəzi verilə bilər.

Qabaqcadan razılaşmaya əsaslanaraq öhdəliyin pozulması nəticəsində dəyən zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb etmək hüququndan imtina etməyə yol verilmir.

Zərərin həcmi müəyyənləşdirilərkən öhdəliyin lazımınca icrası barəsində kreditörün mənafeleəri də nəzərə alınmalıdır. Zərərin həcmının müəyyənləşdirilməsi üçün müqavilənin icrası yeri və vaxtı da nəzərə alınmalıdır.

Sosial-iqtisadi itkilər aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$Z_{s.i} = Z_{p.k} + Z_{ü.ş.k} + Z_{z.p.x} + Z_{ü.z.x}$$

$Z_{p.k}$ – personalın ölümü ilə bağlı tədbirlər və kompensasiya xərcəri;

$Z_{ü.ş.k}$ – üçüncü şəxslərə kompensasiya verilməsi xərcləri;

$Z_{z.p.x}$ – xəsarət (zədə) alan personala çəkilən xərclər;

$Z_{ü.z.x}$ – xəsarət (zədə) alan üçüncü şəxslərə çəkilən xərclər.

Bədən xəsarəti, və ya sağlamlığa zərər vurulması nəticəsində zərərçəkən əmək qabiliyyətini itirmişsə, və ya az əhəmiyyətli dərəcədə itirilməsi ilə nəticələnmişsə, zərərçəkənə zərərin əvəzi aylıq dolanacaq xərcinin verilməsi ilə ödənilməlidir. Zərərçəkən müalicə xərclərini qabaqcadan tələb edə bilər. Yeni peşəyə yiyələnmək zərurəti yarandıqda da eyni qayda qüvvədə olur.

Zədələnmiş obyektlər o obyektlərə aid edilir ki, onları təmir işlərinin aparılması yolu ilə əvvəlki vəziyyətdə bərpa etmək və onlardan funksional təyinat üzrə istifadə etmək mümkün olur. Əks halda onlar məhv olmuş obyektlərə aid edilir.

Dolayı itkilər ($Z_{d.i.}$) boşdayanmalar nəticəsində əldə edilə bilməyən gəlirlərdən ibarətdir və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$Z_{d.i.} = Z_{b.x} + Z_{ş.d.x} + Z_c + Z_{ü.ş.i.x}$$

$Z_{b.x}$ – qəza nəticəsində boşdayanmadan müəssisəyə dələn ziyan;

$Z_{ş.d.x}$ – qəzadan sonra boşdayanmaya görə işçilərə ödənilən əmək haqqı və müəssisənin həmin dövrdəki şərti-daimi xərcləri;

Z_c – qəza ilə bağlı yaranan müxtəlif itkilər: cərimələr, peniyalar, müxtəlif müqavilə öhdəlikləri üzrə çəkilən xərclərdir;

$Z_{ü.ş.i.x}$ – üçüncü şəxslərin əldə edə bilmədikləri mənfəətə (gəlirə) görə itkilər.

Ekoloji itkilər (Z_{ekol}) qəza nəticəsində ətraf təbii mühitə dəyən zərərli təsirlərdən irəli gələn itkilərdir və aşağıdakı düsturla hesablanır (*Şəkil 4*):

$$Z_{ekol} = E_a + E_s + E_t + E_b + E_z$$

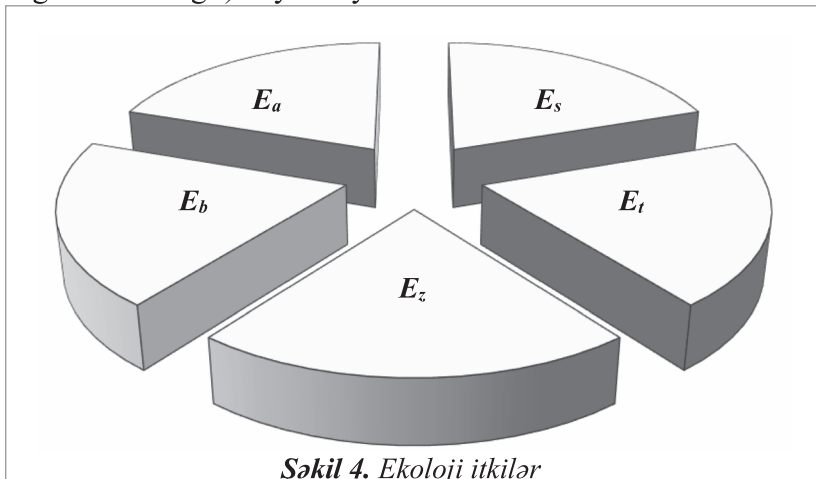
E_a – atmosferin çirklənməsindən dəyən ziyan;

E_s – su hövzələrinin çirklənməsindən dəyən ziyan;

E_t – torpağın çirklənməsindən dəyən ziyan;

E_b – bioloji resursların (o cümlədən meşələrin) məhv olması ilə bağlı vurulan ziyan;

E_z - ətrafın zibillənməsinə görə (bina, avadanlıq, qurğu və s. dağıntısı ilə bağlı) dəyən ziyan.

3.3. FÖVQƏLADƏ HALLAR NƏTİCƏSİNDƏ MEYDANA ÇIXAN İQTİSADİ İTKİLƏRİN TƏRKİB ELEMENTLƏRİ

Qəza nəticəsində əsas fondların məhv olunmasından (zədələnməsindən) müəssisəyə (istehsal və qeyri-istehsal sahələri üzrə) dəymiş ziyanı ləğv etmə və xəsarət xərclərinin məcmusu kimi qruplaşdırmaq olar. Bu halda əsas fondlara dəyən ziyanı ($Z_{\text{ə.f.}}$) aşağıdakı formulla hesablamaq mümkündür:

$$Z_{\text{ə.f.}} = Z_{\text{ə.f.l.}} + Z_{\text{ə.f.x.}}$$

$Z_{\text{ə.f.l.}}$ - əsas fondların məhv olmasından yaranan itkilərdir;

$Z_{\text{ə.f.x.}}$ - əsas fondlara xəsarət yetirilməsindən yaranan itkilərdir.

Əsas fondların əsas vəsait obyektlərinin məhv olmasından yaranan itkiləri ($Z_{\text{ə.f.l.}}$) aşağıdakı düsturla hesablamaq olar:

$$Z_{\text{ə.f.l.}} = \sum_{i=1}^n (D_{\text{qi}} - (D_{\text{mi}} - D_{\text{si}}))$$

n – məhv olmuş əsas fondların (əsas vəsait obyektlərinin) növlərinin sayıdır;

D_{qi} – məhv olmuş 1-ci növ əsas fondun başqası ilə əvəz edilməsi, və ya yenidən yaradılması üçün (əgər bunu təyin etmək mümkün deyilsə, onda qalıq dəyəri əsas götürülür.) tələb olunan xərclərdir (manatla);

D_{mi} - əsas fondların ləğv olunmasından sonra istifadə üçün yararlı olan 1-ci növ materialın mədaxil olması dəyəridir;

D_{si} – ləğv edilmiş əsas fondun 1-ci növünün utilizasiya xərcləri (-), gəlirləri (+).

Məhv olmuş avadanlıqların, maşınların, nəqliyyat vasitələrinin, inventarların başqa əsas vəsait obyektinə ilə əvəz olunmasının dəyərlərini onları əvəz edəcək yeni əsas vəsaitlərin alışı qiymətləri ilə müqayisə etmək yolu ilə tapmaq olar. Lakin bu halda həmin əsas vəsait obyektlərinin köhnəlmə dəyəri, daşınma, quraşdırma xərcləri və eləcə də ödənilmiş gömrük rüsumları və s. nəzərə alınmalıdır.

Qəza nəticəsində məhv olmuş binaların və qurğuların digəri ilə əvəz olunma dəyərinin analoji binaların layihə dəyərinə əsasən müəyyən etmək olar. Lakin bu halda müqayisə edilən layihələrin xüsusiyyətləri və istifadə olunan materialların keyfiyyəti ilə yanaşı, məhv olmuş obyektin köhnəlmə (fiziki, mənəvi) dərəcəsi və istismar-texniki vəziyyəti də nəzərə alınmalıdır.

Əgər məhv olmuş əsas vəsait obyektinin başqası ilə əvəz edilməsinin dəyərini ($D_{q.i.}$) hər hansı bir səbəbdən müəyyən etmək mümkün olursa (hər hansı unikal xüsusiyyətinə görə), onda müvafiq normativ-hüquqi sənədlər əsasında onun qalıq dəyərini götürmək olar.

Əmlakın qismən xəsərat alması hallarında dəyən zərərin məbləğini ($Z_{ə.f.x.}$) onun əvvəlki halına gətirilməsi üçün çəkilən xərclərin məcmusu kimi götürmək olar. Bu halda aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- Təmir üçün sərflənəcək materiallara və ehtiyat hissələrinə çəkiləcək xərclər;
- Kənar təşkilatlara ödəniləcək təmir xidməti xərcləri;
- Obyektin bərpa olunması üçün lazım olan elektrik enerjisinin və digər enerjilərin dəyəri;
- Obyektin qəzadan əvvəlki vəziyyətə gətirilməsi (bərpa) üçün lazım olan materialların daşınması xərcləri və digər məsrəflər;
- Əlavə iş, gecə vaxtında, bayram günlərində və iş günlərində əlavə iş görə əmək haqqına edilən əlavələr.

Bərpa xərclərinin məbləğindən təmir vaxtı dəyişdirilən qurğuların, dəzgahların, hissələrin və detalların köhnəlmə dəyəri çıxılır.

Adətən bərpa xərclərinə aşağıdakılar aid edilmir:

- Xəta almış obyektin yaxşılaşdırılmasına, və ya dəyişdirilməsinə çəkilən əlavə xərclər;

- Qəza faktı ilə bağlı olmayan təmizləmə, profilaktik təmir və xidmət işlərinə çəkilən xərclər;

- Vacib olan işlərdən artıq görülmüş digər işlər üçün çəkilən xərclər.

Qəza nəticəsində müəssisənin əmtəə-material qiymətlilərinin (sərvətlərinin) məhv olması (zədələnməsi) səbəbindən dəyən ziyan ($Z_{\text{ə.m.s}}$) hər bir sərvət növü üzrə itkilərin cəmi kimi hesablanaraq tapıla bilər:

$$Z_{\text{ə.m.s}} = \sum_{i=1}^n Z_{\text{ə.i}} + \sum_{i=1}^m Z_{\text{x.i}}$$

n – qəza nəticəsində ziyan dəymiş əmtəə növlərinin sayı;

$Z_{\text{ə.i}}$ = i növdən olan məhsul (həm hazır məhsul, həm də bitməmiş istehsalat qalığı) üzrə müəssisənin zərəri;

m - qəza nəticəsində ziyan dəymiş xammal-material növlərinin sayı;

$Z_{\text{x.i}}$ – alınmış məhsul, xammal-material və yarımfabrikatların i -ci növü üzrə müəssisənin zərəri.

$Z_{\text{x.i}}$ -nin müəyyən edilməsi zamanı məhsulların xammal-materiallarının yenidən alınması üçün çəkilən xərclər əsas götürülə bilməz. Eləcə də alınan xammalın və materialın daşınması, qablaşdırılması, gömrük rüsumları və digər ödənişlər də bu qayda ilə hesablanıb nəzərə alınmalıdır.

Qəza baş verən anadək müəssisədə olan əmtəə-material qiymətlilərinin (sərvətlərinin) dəyəri və miqdarı mühasibat uçotunun məlumatları ilə müəyyən edilə bilər.

Əmtəə-material sərvətlərinin məhv olunmasından (zədələnməsindən) müəssisəyə dəyə biləcək itkilərin ($Z_{\text{ə.m.s.}}$) praqnozlaşdırılması obyektin qəza zonasında saxlanılan məhsulların, orta illik həcm, eləcə də onların orta topdan satış qiymətləri əsasında aparıla bilər.

Qəza səbəbindən üçüncü şəxslərin (o cümlədən əhalinin) əmlakının məhv olunması (xətər alması) nəticəsində dəymiş zərərin hesablanmasında həminin fiziki şəxslər üçün onlara məxsus olan əmlakın bazar dəyəri, və ya əmlakı sığorta kompaniyası göstəricilərindən istifadə etmək olar.

Qəzanın təcrid (ləğv) edilməsi (lokalizasiya) xərcləri ($Z_{\text{t.l.}}$):

Bu xərclərə aşağıdakılar aid edilir:

- Qəzanı təcrid etmə, və ya ləğvetmə üçün personala nəzərdə tutulmamış əmək haqqı (mükafat) ödənişləri;

- Qəzanın təcrid və ləğv olunması zamanı sərf edilən elektrik enerjisinin (digər enerji növlərinin) dəyəri;

- Qəzanın təcridi və ləğvi zamanı sərf edilmiş materialların dəyəri;

- Qəzanın təcridi və ləğvində iştirak edən ixtisaslaşdırılmış təşkilatların xidmət xərclərinin dəyəri.

Qəzanın təhqiq edilməsi xərcləri ($Z_{\text{t.}}$):

Bu xərclərə aşağıdakılar aid edilir:

- Qəzanı təhqiq edən komissiya üzvlərinin əmək haqqı (o cümlədən ezamiyyət xərcləri);

- Elmi-tədqiqat işlərinə və qəzanın texniki səbəblərinin araşdırılmasına çəkilən xərclər;

- Qəzanın texniki səbəblərinin və qəza nəticəsində dəymiş zərərin (o cümlədən iqtisadi ziyanların) qiymətləndirilməsi üçün cəlb edilmiş ekspertlərin xidmətlərinin dəyəri.

Birbaşa itkilərin müəyyən edilməsi üçün, informasiya mənbəyi kimi, qəzanın texniki səbəblərinin təhqiqat

materiallarından, kənar təşkilatların təqdim etdikləri hesablardan, əsas vəsaitlərin silinməsi aktlarından, sığorta kompaniyalarının sənədlərindən (göstəricilərdən) istifadə etmək olar.

Qəzanın aradan qaldırılması və tədqiqi üçün məsrəflərin təqribi itkisini hesablamaq (qabaqcadan) lazım gəldikdə, qiymətləndirmə üçün əsas kimi, ixtisaslaşmış ekspert təşkilatlarının xidmətlərinin orta dəyəri, və ya birbaşa itkilərin dəyərinin 10%-i götürülə bilər.

Sosial-iqtisadi itkilər ($Z_{s.i.}$):

Sosial-iqtisadi itkilərə, bir qayda olaraq, aşağıdakı məsrəflər aid edilir:

$$Z_{s.i.} = Z_{p.ö.} + Z_{k.ş.ö.} + Z_{p.x.} = Z_{k.ş.x.}$$

$Z_{p.ö.}$ – personalın ölümü ilə bağlı olan tədbirlərə və kompensasiya ödənişlərinə çəkilən xərclər;

$Z_{k.ş.ö.}$ – kənar şəxslərin ölümü ilə əlaqədar olan tədbirlərə və kompensasiya ödənişlərinə çəkilən xərclər;

$Z_{p.x.}$ – personalın xəsarət alması ilə bağlı olan tədbirlərə və kompensasiya ödənişlərinə çəkilən xərclər;

$Z_{k.ş.x.}$ – kənar şəxslərin xəsarət alması ilə bağlı olan tədbirlərə və kompensasiya ödənişlərinə çəkilən xərclər.

Bu halda personalın ölümü ilə bağlı xərclər ($Z_{p.ö.}$) aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$Z_{p.ö.} = S_{d.x.} + S_{y.x.}$$

$S_{d.x.}$ – qəza nəticəsində ölənlərin dəfn edilməsi üçün verilən kompensasiya;

$S_{y.x.}$ – qəza nəticəsində ailə başçısının itirilməsinə görə verilən müavinət.

Personalın xəsarət alması səbəbindən çəkiləcək xərclər ($Z_{p.x.}$) aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$Z_{p.x.} = S_{m.ə.} + S_{p.x.} + S_{t.s.p.}$$

$S_{m.ə.}$ - əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsinə görə ödənilən müavinət;

$S_{p.x.}$ - əlil olmuş işçilərə əlilliyə görə ödənilən pensiya xərcləri;

$S_{t.s.p.}$ – qəza nəticəsində xəsarət almış şəxsin tibbi, sosial və professional bərpa üçün çəkilən xərclər.

Sosial-iqtisadi itkiləri ($Z_{s.i.}$) müəyyən edərkən zərər çəkmişlərə və onların qohumlarına dəymiş mənəvi ziyanın əvəzinin ödənilməsinə də nəzərə almaq olar.

Təhlükə potensialı istehsal obyektlərində qəza nəticəsində ölmüş kənar şəxslərə görə zərərin ($Z_{k.ş.ö.}$) miqdarı yuxarıda qeyd olunmuş qaydalara analogi olaraq müəyyən edilir.

Ölənlərin dəfn mərasiminin keçirilməsi üçün müavinət xərcləri qəza baş verən tarix üçün yerli şəraitdə dəfn mərasimlərinin keçirilməsi xərclərinin orta həddində müəyyənləşdirilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə uyğun olaraq, zərərçəkənin (ailə başçısının) öldüyü halda, aşağıdakıların zərərin əvəzinin ödənilməsi hüququ vardır:

- Ölən adamın öhdəsində olan əmək qabiliyyəti olmayan şəxslər, və yaxud öləninin himayəsində yaşayan digər şəxslər;
- Ölən adamın ölümündən sonra doğulan uşaqları;
- Öləninin himayəsində olmuş və onun on dörd yaşına çatmamış, yaxud bu yaşa çatsa da, tibb orqanlarının rəyinə əsasən, sağlamlıq vəziyyətinə görə başqasının qulluğuna möhtac olan, uşaqlarına və bacılarına qulluq etməklə məşğul olan və işləməyən valideynlərdən biri - ər (arvad), və ya digər ailə üzvü, əmək qabiliyyətindən asılı olmayaraq;
- Öləninin himayəsində olmuş və onun ölümündən sonra beş il ərzində əmək qabiliyyətini itirmiş şəxslər.

Zərərin əvəzi aşağıdakılara ödənilir:

- Yetkinlik yaşına çatmayanlara – on səkkiz yaşına çatanadək;
- Əyani oxuyan və yaşı 18 yaşdan yuxarı olan şagirdlərə (tələbələrə) 23 yaşa çatanadək;
- Əlli beş yaşından yuxarı qadınlara və altmış beş yaşından yuxarı kişilərə ömürlük;
- Əlillərə bütün əlillik müddətində;
- Valideynlərdən biri, yaxud ailənin digər bir üzvü ölənin adamın uşaqlarına, nəvələrinə, bacı və qardaşlarına baxmaq üçün işləmirlərsə, uşaqlar 14 yaşa çata kimi, əgər əlillik səbəbi varsa, əlillik bitənə qədər.

Ailə başçısını itirməyə görə veriləcək aylıq müavinətin məbləği ölənin adamın sağlığında aldığı orta aylıq əmək haqqı miqdarında hesablanma bilər. Bu halda ölənin adamın özü üçün və onun öhdəsində olmayan digər əmək qabiliyyətli şəxslərə ödənişlər nəzərə alınmır.

Qəza nəticəsində xəsarət almış işçinin sağlamlığının bərpası üçün lazım olan xərclər (S_{t.s.p.}) tibbi, sosial və peşə fəaliyyətinin bərpası üçün veriləcək ödənişləri əhatə edir:

- Əlavə tibbi yardım (məcburi tibbi sığortada nəzərdə tutulmuş xərclərdən əlavə), o cümlədən əlavə qidalanma və dərmanlar almaq üçün xərclər;
- Xəsarət almış şəxsə baxmaq üçün (xüsusi tibbi və məişət xidməti göstərmək), o cümlədən öz ailə üzvləri tərəfindən göstərilən xidmət üçün çəkilən xərclər;
- Müalicə müddətinin sonunadək sanatoriya-kurort müalicəsi və əlavə məzuniyyət xərclərinin (illik məzuniyyətdən əlavə olaraq, xəsarətlə bağlı məzuniyyət də daxil olmaqla), zəruri olduğu halda, onu müşayiət edən şəxsin də yol xərcləri, yaşama və yemək xərcləri ödənilir;
- Xəsarət almış şəxsin əmək və ev şəraitində fəaliyyətini təmin etmək üçün o, protezlərlə və digər vasitələrlə təmin edilir;

- Fərdi nəqliyyat vasitələri ilə, onların cari və əsaslı təmiri, yanacaq-sürtgü materialları üçün xərclərin ödənilməsi təmin edilir;

- Yeni ixtisas öyrədilməsi xərcləri ödənilir.

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 9 yanvar 2003-cü il tarixli 3 nömrəli qərarına uyğun olaraq, istehsalatda əmək xəsarəti nəticəsində həlak olmuş şəxsin himayəsində olmuş və zərərə görə aylıq ödənc hüququna malik şəxslərə himayəçinin vəfat etməmişdən əvvəlki faktiki orta əmək haqqının 100 %-i miqdarında ödəniş müəyyən edilir.

Müvəqqəti əmək qabiliyyətini itirmək üzrə müavinət verilmiş xəsarət almış şəxsin sağlamlasına qədər davam etdirilir, və yaxud xəsarət almış şəxs peşəsi üzrə işləmək qabiliyyətini tamamilə itirirsə, ona Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq, orta əmək haqqının 100%-i səviyyəsində müavinət ödənilir.

Xəsarət almış şəxsə aylıq müavinətin miqdarı qəzadan əvvəl aldığı orta aylıq əmək haqqı səviyyəsində müəyyən edilir. Xəsarət almış şəxsin əlillik dərəcəsitibbi-sosial ekspertiza müəssisəsi tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Əgər xəsarət almış şəxs əvvəllər işləyərkən əmək haqqına rayon (ərazi) əmsalı əlavə edilibsə, onda müavinət də həmin əmsal əsasında əlavə olaraq ödənilməlidir.

Əgər xəsarət almış şəxsin aylıq əmək haqqı barədə sənədlər olmazsa (tapılmazsa), onda aylıq sığorta ödənişləri, onun tarif stavkası (vəzifə maaşı) sahə üzrə həmin peşə üçün qəbul olunmuş tariflər üzrə müəyyənləşdirilir.

Həyat və sağlamlığına xəsarət dəymiş üçüncü şəxsə veriləcək müavinətin hesablanması iddia əsasında məhkəmə qərarına münasib olaraq, yaxud da təhlükəli istehsal obyektində çalışan işçilər üçün tətbiq edilən digər hesablama qaydası ilə müəyyənləşdirilə bilər.

Qəza nəticəsində obyektə dəymiş sosial-iqtisadi itkilərin müəyyən edilməsi üçün informasiya mənbəyi kimi, qəzanın

texniki səbəblərinin tədqiqi materialları, əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmək barədə vəərəqə, xəsarət almış, və ya ölmüş işçinin ailə üzvlərinin ərizələri, BTƏK–in qərarı (yekun rəyi), kompensasiya və müavinət verilməsi barədə əmrlər, həmkarlar təşkilatının, məhkəmənin, ərazi inzibati vahidinin qərarları, sığorta kompaniyalarının (təşkilatların) məlumatlarından istifadə oluna bilər.

Qəza törənmiş obyekt tərəfindən ödəniləcək sosial- iqtisadi zərərin miqdarını tapmaq üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə etmək olar:

- qəza zonasında xəsarət almış işçilərin sayı;
- müəssisədə çalışan personalın orta yaş həddi;
- əməkdaşların orta aylıq əmək haqqları;
- müəssisədə çalışan kişilərin və qadınlara faiz nisbəti;
- hər bir əməkdaşın öhdəsində olanların orta sayı;
- qəza rayonunda tibbi və matəm xidmətlərinin orta sayı.

Qəza səbəbindən üçüncü şəxslərə ödəniləcək sosial- iqtisadi zərərin miqdarını hesablamaq üçün müəssisələrə aid olan analoji göstəricilərdən (hüquqi şəxslər üçün), yaxud da regiona aid olan analoji göstəricilərdən (fiziki şəxslər üçün) istifadə etmək olar.

Dolayı itkilər:

Qəza hadisəsi baş verdikdən sonra müəssisənin dolayı itkilərini ($Z_{d.i.}$) əldən verilmiş mənfəət kimi müəyyən etmək olar. Belə itkiləri aşağıdakı düsturla hesablamaq olar:

$$Z_{d.i.} = Z_{o.h.} + Z_{i.g.} + Z_c. + Z_{ü.ş.i.}$$

- $Z_{o.h.}$ - obyektin boş dayanması müddətində əmək haqqı və şərti–daimi xərcləri;

- $Z_{i.g.}$ – obyektin boş dayanma müddətində əldə edilə bilinməyən mənfəət;

- $Z_c.$ – müxtəlif cərimələrin, peniyaların və digər ödənişlərin edilməsindən dəyən zərər;

- $Z_{ü.ş.i.}$ – üçüncü şəxslərin ala bilmədikləri mənfəətə görə itkiləri.

Boş dayanma müddətində obyekt üzrə ödənilən əmək haqqı xərclərini ($Z_{ə.h.}$) aşağıdakı düsturla hesablamaq olar:

$$Z_{ə.h.} = (V_{ə.h.}A + V_{ş.d.x.})T_m.$$

- $V_{ə.h.}$ – müəssisənin işçilərinin ümumi əmək haqqı (gündəlik mənatla);

- A – işdə istifadə olunmamış işçilərin payı (qəza səbəbindən işə çıxmamış işçilərin sayının ümumi işçilərin sayına olan nisbəti);

- $V_{ş.d.x.}$ – şərti–daimi xərclər (gündəlik mənatla);

- T_m – obyektin boşdayanma müddəti, gün.

Obyektin boşdayanması müddətində əmək haqqı ödənişləri xərcləri($Z_{ə.h.}$) başqa qayda ilə də hesablanı bilər:

$$Z_{ə.h.} = (V_{ə.h.l.}N + V_{ş.d.x.})T_m.$$

- $V_{ə.h.l.}$ – müəssisənin 1 işçisinin (yaxud işləməyən 1 bölməsinin) orta əmək haqqı (gündəlik mənatla);

- N – boşdayanma səbəbindən işləməyən işçilərin sayı.

Qəza baş vermiş müəssisənin boş dayanması nəticəsində əldə edilməmiş mənfəətini, yaxud itirilmiş gəlirini ($Z_{i.g.}$) aşağıdakı düsturla hesablamaq olar:

$$Z_{i.g.} = \sum_{i=1}^n \Delta Q_i (S_i - B_i)$$

n - istehsal edilməmiş məhsul növlərinin (xidmətin) miqdarı;

ΔQ_i – qəza səbəbindən istehsal edilməmiş növlü məhsulun (xidmətin) həcmi (Bunu isə aşağıdakı düsturla tapmaq olar:);

$$\Delta Q_i = (Q_i^0 - Q_i^1) T_{b.v}$$

- Q_i^0 - qəzaya qədər i-ci növdən olan məhsulun (xidmətin) orta gündəlik (aylıq, rüblük, illik) buraxılış həcmi;

- Q_i^1 - qəzadan sonra i-ci növdən olan məhsulun (xidmətin) orta gündəlik (aylıq, rüblük, illik) buraxılış həcmi;

- $T_{b.v}$ – zədələrin və dağınıqların aradan qaldırılması və məhsul (xidmət) buraxılışı həcmninə qəzadan əvvəlki həcmə çatdırılması üçün lazım olan vaxt.

- S_i – qəza günü üçün istehsal olunmamış i-ci məhsul (xidmət) vahidinin orta topdansatış qiyməti;

- B_i - qəza günü üçün istehsal olunmamış i-ci məhsul (xidmət) vahidinin orta maya dəyəri.

Əgər təhlükəli istehsal obyektini istismar edən təşkilat (sahibkar) qəzadan sonra həmin obyektini ilkin vəziyyətində bərpa etmək qərarında olmazsa, onda $T_{ə.h}$ və $T_{g.i}$ göstəricilərini müəssisənin illik mənfəətinə görə müəyyən etmək olar. Lakin bu halda müəssisənin əsas fondlarının, əmtəə-material qiymətlilərinin və dolayı itkilərinin hesabına təşkilata dəyən ziyanın həcmi müəssisənin qəzadan əvvəlki vəziyyətindəki real bazar qiymətindən çox götürülə bilməz.

Müxtəlif cərimələrin, peniyaların və digər ödənişlərin hesabına dəyən ziyanın və s. həcmi (Z_c) təhlükəli istehsal obyektinin qəzadan əvvəl üzərinə götürdüyü müqavilə və digər öhdəliklərin pozulmasına, eləcə də əmtəələrin vaxtında müştərilərə göndərilməməsinə görə müəssisəyə tətbiq edilmiş sanksiyalara müvafiq olaraq ödənilməli olan cərimələrin, peniyaların və s. cəmi kimi müəyyənləşdirmək olar.

Üçüncü şəxslərə dəyən dolayı zərər, bir qayda olaraq, müəssisənin bu göstərici üzrə zərərinə analoji olaraq hesablanır.

Qəza nəticəsində boşdayanmalara görə itkilərin qiymətləndirilməsi zamanı, informasiya mənbəyikimi, qəzanın texniki səbəblərinin araşdırılması barədə toplanmış təhqiqat

materiallarından, sahə və müəssisə üzrə iqtisadi-statistik göstəricilərdən, kənar təşkilatların təqdim etdikləri hesablardan, qəzadan və müqavilə öhdəçiliklərinin pozulmasından ziyan çəkmiş təşkilatların qaldıqları iddia sənədlərindən, cərimə və peniya tələbnamələrindən istifadə etmək olar.

Ekoloji ziyanı ($Z_{ekol.}$) aşağıdakı düsturda verilmiş müxtəlif çirklənmə növləri üzrə ətraf mühitə dəymiş ziyanın cəmi kimi hesablamaq olar:

$$Z_{ekol.} = E_a. + E_s. + E_t. + E_b. + E_z.$$

- $E_a.$ - atmosferin çirklənməsindən dəyən ziyan, bir qayda olaraq, çirkləndirici maddələrin atmosferdə yayılma həcmindən asılı olaraq müəyyən edilir. Atmosferə yayılmış çirkləndirici maddələrin həcmi isə mövcud metodik vəsaitlər əsasında, və yaxud da ekspert qiymətləndirilmələri yolu ilə hesablanır;

- $E_s.$ – su hövzəsinin çirklənməsindən dəyən ziyanı suyun keyfiyyətinin pisləşməsi və bioməhsuldarlığın aşağı düşməsi ilə əlaqədar dəyən ziyanın cəmi kimi hesablamaq olar. Suyun keyfiyyətinin dəyişməsindən dəyən ziyan təsdiq edilmiş normativ sənədlər əsasında hesablanıb qiymətləndirilir;

Su obyektinin bioməhsuldarlığının aşağı düşməsi ilə bağlı itkinin həcmi bioloji resursların tərkibinin tədqiq edilməsi üzrə normativ-metodik sənədlər əsasında, və yaxud da ekspert qiymətləndirilməsi yolu ilə müəyyən etmək olar.

- $E_t.$ – torpağın çirklənməsindən dəyən ziyanı tapmaq üçün torpağın kimyəvi maddələrlə çirklənməsi dərəcəsini qiymətləndirmək üçün tətbiq edilən təlimatlar əsasında müəyyənləşdirilir.

$E_b.$ – bioloji resursların məhv olması ilə bağlı olan itkilər adətən müvafiq təlimatlar, metodik vəsaitlər və normativ sənədlər əsasında hesablanır.

$E_z.$ - ərazinin töküntülərlə zibillənməsinə görə dəyən ziyanın həcmi hesablanması zamanı ətraf mühitin çirklənməsinə görə

ödənişlərin tutulmasına dair metodik göstərişlərdə qeyd edilən normalardan istifadə olunur. Bu halda zibillərin (dağıntıların) haraya daşınması və tökülməsi ilə əlaqədar olan amillər nəzərə alınmalıdır.

Əmək ehtiyatlarının aradan çıxması səbəbindən yaranan itkiləri ($Z_{\text{ö.p.s.ç.}}$) hesablamaq üçün qəza nəticəsində ölmüş və xəsarət almış işçilərin dəfn xərcləri, müalicə və bərpa xərcləri, pensiya və müavinət xərclərinin cəmindən istifadə etmək olar. Bu halda hər bir ölən və hər bir xəsarət alan işçi üçün çəkilən xərclər ayrı-ayrılıqda hesablanmalı və yekun nəticələr cəmlənməlidir.

Əmək ehtiyatlarının sıradan çıxması (işçinin ölümü) səbəbindən yaranan itkilər istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan hər bir işçinin ölümü nəticəsində dəyən ziyanın həcmünün müəyyən edilməsi yolu ilə hesablanabilir:

$$Z_{\text{ö.p.s.ç.}} = H_t \cdot T_{i.g.}$$

- H_t – müəyyən bir işçinin gündəlik qazana biləcəyi mənfəətin həcmidir (gündəlik manatla);

- $T_{i.g.}$ – bir işçinin ölümü nəticəsində itirilən ümumi iş günlərinin sayıdır (mövcud normalarla tənzimlənir.).

H_t - göstəricisi müvafiq sahənin müəssisələri, üzrə orta əmək haqqı məbləği nəzərə alınmaqla, sahənin ümumi gəlirinin xüsusi çəki göstəricisi əsasında müəyyən edilə bilər.

Təhlükəli istehsalat obyektlərində qəzalardan dəymiş zərərin hesablanması üzrə Metodik tövsiyələrdən (PD-03-496-02) istifadə edilməklə hesablama nümunəsini nəzərdən keçirək:

3.4. ÇALIŞMALAR

Fərz edək ki, şərti olaraq N şəhərində yerləşən təhlükəli istehsalat obyektində qəza baş vermiş, həcmnin 80%-i neft olan JBR-10000 tipli çən tamamilə dağılmışdır (*Şəkil 5*). Müəssisədə işləyən işçilərdən himayəsində 9 və 13 yaşlarında iki uşağı olan bir nəfər həlak olmuş, bir nəfər işçi və bir nəfər kənar şəxs zədə almış, müəssisənin köməkçi binalarına yüngül zərər dəymişdir.

Dağılmış çənin qalıq dəyəri müəssisənin mühasibatlıq rəqəmlərinə görə 250000 manat, onun ləğv etmə dəyəri 3000 manat olmuşdur.

Şəkil 5. JBR – 10000 tipli rezervuar

Qəza nəticəsində müəssisə 10 gün işləməməyə yol verməli olmuşdur. Obyektin gündəlik mənfəəti 2000 manat, şərti-daimi

xərcləri gündəlik 100 manat olmuşdur. Digər sahələrdə boş dayanma olmamışdır. Dəymiş zərərin hesablanma ardıcılığı aşağıdakı kimi olmalıdır:

Birbaşa itkilər:

Birbaşa itkilər $Z_{b.i.}$ (çənin dağılması) bu halda aşağıdakılardan ibarət olacaqdır:

Əsas fondların məhv olmasına görə itki:

$$250000-3000=247000 \text{ manat.}$$

Şerti olaraq hesab etsək ki:

- Avadanlığın təmir və bərpasına - 7000 manat;
  - Yüngül zərər dəymiş binaların təmirinə (suvaq, şüşə dəyişmək) - 1000 manat;
- Təmirə cəlb edilmiş kənar təşkilata - 500 manat;
  - Nəqliyyat xərcləri, əmək haqqına əlavələr və əlavə enerji sərfiyyatı 500 manat olmuşdur.

Əsas fondların zədələnməsinə görə müəssisənin itkisi:

$$Z_{ə.f.z.} = 7000 + 1000 + 500 + 500 = 9000 \text{ manat}$$

olacaqdır.

Məhsul itkisi - 80% doldurulmuş çən, dağılmış neftin yığım əmsalı 60%, xam neftin topdansatış qiyməti 54 manat olmaqla, 144000 manat təşkil edəcəkdir.

Beləliklə, *birbaşa itkilər:*

$$Z_{b.i.} = 247000 + 9000 + 144000 = 400000 \text{ manat olur.}$$

1. Qəzanın ləğv və tədqiq edilməsi üzrə xərclər:

Qəzanın ləğv edilməsi və lokallaşdırılması xərcləri, ixtisaslaşdırılmış təşkilatlar cəlb olunarsa, yalnız müəssisənin işçilərinə nəzərdə tutulmamış əmək haqqından ibarət olacaqdır. Tutaq ki, 1000 manat və qəzanın ləğv edilməsində sərf olunan materialların dəyəri 4000 manatdır. Tədqiqat tədbirlərinə çəkilən xərc 3000 manatdır.

Beləliklə, *ləğvetmə və tədqiqat xərcləri:*

$$4000 + 1000 + 3000 = 8000 \text{ manat təşkil edir.}$$

2. Sosial-iqtisadi itkilər:

Müəssisənin işçilərinə dəyən zərər, ölmüş şəxsin yas mərasimi ilə əlaqədar xərclər orta hesabla 1000 manatdır.

Həlak olmuş şəxsin himayəsindəki

9 və 13 yaşlarında iki uşağa

təqaüd müddəti:

$$(18 - 9) \times 12 = 108 \text{ ay.}$$

$$(18 - 13) \times 12 = 60 \text{ ay.}$$

İki uşağa görə birlikdə şərti olaraq 168 ay ödəniş olmalıdır. Həlak olanın orta aylıq əmək haqqı 300 manatdır, həyat yoldaşı işləyir. Beləliklə,

hər uşağa görə aylıq ödəniş:

$$300 \times (1 - 2/4) / 2 = 75 \text{ manat.}$$

Ödəniləcək tam məbləğ isə:

$$75 \times 168 = 12600 \text{ manat təşkil edəcəkdir.}$$

Zədə almış işçilərin tibbi, sosial və bərpa xərclərinə

baxaq:

Tutaq ki, xəstə 6 gün stasionar müalicədə olarkən 120 manat xərci çıxmış, 80 manatlıq dərman almış, sonra 500 manatlıq sanatoriya–kurort müalicəsi almış, 300 manat da ixtisas dəyişmə üçün oxumağa xərclənmiş. Bu xərclər cəmişi:

$$120 + 80 + 500 + 300 = 1000 \text{ manat təşkil edir.}$$

Əgər zədələnmiş personal peşəkar əmək qabiliyyətini davamlı olaraq itirmişsə, 42 yaşına varsa,

kompensasiya belə hesablanır:

$$(62 - 42) \times 12 = 240 \text{ ay.}$$

Əmək haqqı itkisi:

$$300 - 150 = 150 \text{ manat.}$$

Kompensasiya – cəmi:

$$240 \times 150 = 36000 \text{ manat.}$$

Əmək qabiliyyətini müvəqqəti 10 gün ərzində itirməyə görə ayda 21 gün işləmək şərti ilə,
 $(300/21) \times 10 = 142,8 \text{ manat}$ olacaqdır.

Zərərçəkən və onların qohumları mənəvi zərər barədə iddia qaldırmasalar,

işçilərin 1 nəfərinin ölümü və

1 nəfərin zədələnməsinə görə zərər:

$1000 + 12600 + 1000 + 36000 + 142,8 = 50742,8$ manat olacaqdır.

Qəzada yüngül zədələnmiş üçüncü şəxs 350 manatlıq iddia irəli sürüb kompensasiya tələb edir.

Beləliklə, cəmi *sosial-iqtisadi itkilər:*

$50742,8 + 350 = 51092,8$ manat olacaqdır.

3. *Dolayı zərər:*

Müəssisədə istehsalda çalışan fəhlələrin orta aylıq əmək haqqı 315 manat, və ya gündəlik 15 manatdır. Boşdayanma səbəbindən 100 nəfər fəhlə əsas işlə məşğul ola bilməyib. Şərtidaimi xərclərin bir hissəsini gündəlik 90 manat nəzərə alsaq, *10 gündə onlara* $(100 \times 15 + 90) \times 10 = 15900$ man. pul ödənilmiş olur. Şərti olaraq qeyd etsək ki, müəssisədə 4 növdə məhsul buraxılıb və məhsulun buraxılış qiyməti ilə istehsal edilməmiş məhsulun maya dəyəri arasındakı fərq növlər üzrə 2, 3, 20, 100 manat, məhsulun həcmnin qəzadan əvvəlki səviyyədə bərpa etmə müddəti 10, 4, 6, 8 gün, istehsal edilməmiş həcmələr, uyğun olaraq, 800, 600, 400, 200 ədəd təşkil edir, o zaman itirilmiş qazanc:

$2 \times 10 \times 800 + 3 \times 4 \times 600 + 20 \times 6 \times 400 + 100 \times 8 \times 200 = 16000 + 7200 + 48000 + 160000 = 231200$ manat olur.

Əgər müəssisəyə cərimə, dəbbə və s. tətbiq edilməmişsə, dəymiş dolayı zərər:

$Z_d = 15900 + 231200 = 247100$ manat olacaqdır.

4. *Ekoloji zərər:*

Ekoloji zərər neftin yaranmasında atmosfərə atılan müəyyən olunmuş həddlər çərçivəsində yanma məhsulları: dəm qazı, azot və kükürd oksidlər, hidrogen sulfid, qorum (saya C), tüstü (SiO₂-nin ultradispers hissələri), formaldehid və üzvi

turşuların baza normativi, tullantıların kütləsi, əmsallar və mümkün cərimələr cədvəli əsasında hesablanır.

Biz *şərti olaraq hesablanmış 25000 manat* qəbul edək.

5. Əmək resurslarının sıradan çıxmasından dəyən zərər:
 Əmək resurslarının sıradan çıxmasından dəyən zərər sənaye üzrə orta gəlirdən və sənayedə çalışan əhəlinin sayından hesablanır. Bu rəqəmi də *şərti olaraq 40000 manat* hesablanmış qəbul edək.

Bu zaman qəzadan dəymiş yekun zərər:

$$Z = Z_{b.i.} + Z_{t.l.} + Z_{s.i.} + Z_d + Z_e + Z_{a.r.} = 400000 + 8000 + 51092,8 + 247100 + 25000 + 40000 = 771192,8 \text{ manat}$$

olacaqdır.

Nəticələri cədvəl şəklində göstərsək (cədvəl 1):

<i>Nö</i>	<i>Zərərin növü</i>	<i>Zərərin kəmiyyəti (manatla)</i>
1.	<i>birbaşa zərər, o cümlədən üçüncü şəxsə dəymiş zərər</i>	400000 0
2.	<i>qəzanın ləğv edilməsi və təhqiqat</i>	8000
3.	<i>sosial-iqtisadi zərər, o cümlədən üçüncü şəxslərin ölümü</i>	51092,8 0
4.	<i>dolayı zərər</i>	232790
5.	<i>ekoloji zərər</i>	25000
6.	<i>əmək resurslarının sıradan çıxmasında itkilər</i>	40000
7.	<i>Yekun, o cümlədən üçüncü şəxslərə və ətraf mühitə dəyən zərər</i>	771192,8 25350

Cədvəl 1. Qəza zamanı dəymiş ziyanın nəticələri

3.5. SUALLAR

1. Təhlükə potensialı obyektlərdə təhlükəsizliyin səviyyəsi necə müəyyən olunur?

2. Sənaye təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsinə əsas yanaşmalar hansılardır?

3. Faktorlar üzrə ziyanlar hansılardır?

4. Resipientlər üzrə ziyanlar hansılardır?

5. Fövqəladə hallardan dəymiş ziyan hansı formulla hesablanır?

6. Texnoloji xarakterli fövqəladə hallar hansılardır?

7. Sənaye obyektlərində nəqliyyat və kommunikasiyalarda baş verən yanğın və partlayışlarda dəyən ziyan hansı formulla hesablanır?

8. Tibbi və bioloji xarakterli fövqəladə hallarda dəyən zərər necə hesablanır?

9. Fövqəladə hallarda dəymiş zərərin qiymətləndirilməsi üçün beynəlxalq təcrübədə hansı sənədlərdən istifadə olunur?

10. Dəymiş zərər müəyyən edilərkən hansı istiqamətlərdə qiymətləndirmələr aparılır?

11. İlkin uçot sənədləri olmadıqda mülkiyyət sahibinə dəymiş zərər qiymətləndirilərkən hansı mühüm xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır?

12. Xərclərə əsaslanan yanaşmada obyektin dəyərinin qiymətləndirilməsi hansı mərhələlər üzrə aparılır?

13. Analoqlardan istifadəyə əsaslanan yanaşmada hansı ardıcılıqdan istifadə olunur?

14. Gəlirlərə əsaslanan yanaşma nəyi nəzərdə tutur?

15. İstehsal obyektlərində dəyən zərərin qiymətləndirilməsi nə üçün vacibdir?

16. Qəza nəticəsində dəymiş zərərin strukturuna nələr daxildir?

17. İstehsal obyektlərində baş vermiş qəzaların əmələ gətirdiyi itkilər hansı formulla hesablanır?

- 18.** Birbaşa itkilər nədir və hansı formulla hesablanır?
- 19.** Üçüncü şəxsin əmlakına vurulan zərər necə hesablanır?
- 20.** Sosial-iqtisadi itkilər nədir və necə hesablanır?
- 21.** Dolaylı itkilər nədir və necə hesablanır?
- 22.** Ekoloji itkilər nədir və necə hesablanır?

BÖLMƏ 4

SINAQ TAPŞIRIQLARI

4.1. DƏYMIŞ ZƏRƏRİN HESABLANMASI ÜZRƏ SINAQ TAPŞIRIQLARINA METODİK GÖSTƏRİŞLƏR

**Təsərrüfat subyektlərinin birbaşa itkilərinin hesablanması
üçün göstəricilər (cədvəl 2)**

Müəssisənin birbaşa itkiləri (cədvəl 2.1)

2.1.1. Əsas istehsal fondlarının qalıq dəyəri:

- Əsas istehsal fondlarının balans dəyəri (min manat);
- Avadanlığın istismar müddəti (illər üzrə);
- Amortizasiya normaları faizlə (%);
- Avadanlığın dağılma dərəcəsi (T – tam 100%). (Q – qismən dağılma faizi).

2.1.2. Məhsul itkisi:

- Məhsul vahidinin qiyməti (min man.);
- Sutkalıq istehsal həcmi (tn.);
- Avadanlığın qəza vəziyyətində işləmədiyi müddət (sutka);
- Məhsul itkisinin dəyəri (min man.).

2.1.3. Təmir işlərinin dəyəri:

- Təmir briqadasının tərkib sayı (4,5d.) nəfər, xüsusi texnika maşinistləri;
- Təmir işlərinin müddəti (saat);
- Təmir işlərində fəhlələrin saatlıq əmək haqqı (man.);
- Nəqliyyatın bir maşın/saat istismarı man./maşın saat.

Nəqliyyatın bir maşın/saat istismarı man./maşın saat;

- Təmir işlərinin ümumi dəyəri.

2.1.4. Qəzanın aradan qaldırılma xərcləri:

- Birbaşa ziyanın dəyəri (man.);

- Ekspertlərin xidmətinin dəyəri (man/ay). Ekspertlərin xidmətinin dəyəri (man/ay);

- Qəzanın aradan qaldırılmasına yekun məsrəf (min man.).

2.1.5. Qəzanın aradan qaldırılmasına çəkilən birbaşa xərclərin cəmi:

- Yekun birbaşa məsrəflər (min man.).

Sosial-iqtisadi itkilər (cədvəl 2.2)

2.2.1. Personalın həlak olması səbəbindən kompensasiya və mərasim tədbirlərinə çəkilən xərclər:

- Ailə başçısının itirilməsi ilə bağlı birdəfəlik müavinət (man.);

- Vəfat edənin himayəsində uşaqlar olubsa, sayı və yaşları;

- Ailə başçısının ölüm ərafəsində orta aylıq əmək haqqı;

- Ölənin himayəsindəkilərə ödənilən aylıq sığorta ödənişi.

2.2.2. Personalın zədə alması ilə əlaqədar xərclər:

- Zərər çəkənlərə verilən birdəfəlik ödəniş (min manatla);

- Müvəqqəti əmək qabiliyyətinin itirilməsi əmsalı;

- Xəstəlik vərəqəsi üzrə ödənilən əmək qabiliyyətinin itirilməsi günlərinin sayı (günlə).

2.2.3. Xəsarət alanların səhhətinə dəymiş zərərlə bağlı xərclər:

- Zərər çəkənlərin zədə aldığı günə orta aylıq əmək haqqı;

- Zərər çəkənlərə aylıq sığorta ödənişi;

- Zərərçəkənlərə zədə aldıklarına görə müavinət ödənilməsinə çəkilən ümumi xərclər (min man.).

İqtisadi zərərin qiymətləndirilməsi üçün göstəricilər (cədvəl 2.3)

2.3.1. Sutkalıq istehsalın həcmi:

- Orta sutkalıq istehsal həcmi (tonla);

- İşçi tərəfindən istehsal olunan sutkalıq məhsul həcmi (tn).

2.3.2. İşləyənlərin sutka ərzində istehsal etdiyi məhsulun orta dəyəri:

- Sutka ərzində istehsal edilən məhsulun orta qiyməti (man.);
- Zədə ucbatından əmək qabiliyyətinin itirdiyi günlərin sayı.

2.3.3. İşçinin zədə almasına görə ödəniş və istehsal olunmamış məhsula görə iqtisadi zərər:

- İstehsal olunmamış məhsulun dəyəri (min man.);
- Zədə alınması və məhsulun istehsal olunmasına görə müəssisəyə dəyən ümumi iqtisadi zərər (min man.).

4.2. CƏDVƏLLƏR

Təsərrüfat subyektlərinin birbaşa itkilərinin hesablanması üçün göstəricilər (cədvəl 2)

Cədvəl 2.1

S/S №	İlkin göstəricilər ölçü vahidləri	Yoxlama işlərinin variantları										Əsaslandırma
		0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
1.	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.1. Müəssisənin birbaşa itkiləri												
2.1.1. Əsas istehsal fondlarının qalıq dəyəri												
1.	Əsas istehsal fondlarının balans dəyəri (min manat)	60	70	500	450	140	300	400	600	180	110	Mühasibatlığın faktiki göstəriciləri
2.	Avadanlığın istismar müddəti (illər üzrə)	3	4	2	1	3	4	5	2	1	3	Müəssisənin faktiki göstəriciləri
3.	Amortizasiya normaları faizlə (%)	14,3	10,1	7,3	14,3	10,1	7,3	7,3	10,1	7,7	14,3	Amortizasiya qrupları üzrə əsas vəsaitlərin təsnifatı
4.	Avadanlığın dağılıma dərəcəsi (T – tam, 100%) (Q – qismən dağılıma faizi)	T	Q	Q	T	Q	Q	T	Q	Q	T	Avadanlığın dağılıması aktlarının göstəriciləri
		(20%)	(20%)	(20%)	(20%)	(20%)	(20%)	(20%)	(20%)	(20%)	(20%)	(20%)
5.	Cəmi (manatla)											Hesablanmışdır

Cədvəl 2.1

S/S №	İlkin göstəricilər ölçü vahidləri	Yoxlama işlərinin variantları												Əsaslandırma
		0	1	2	3	4	5	6	7	8	9			
		3	4	5	6	7	8	9	10	11	12			
2.1.2. Məhsul itkisi														
6.	Məhsul vahidinin qiyməti (min man.)	0,31 Karbon T900 2005 il	0,11 Kondensat 2005 il	0,4 Benzin A-76 2005 il	0,28 Karbon P-701	9,28 Karbon K-554	0,25	0,23	0,9	0,26	0,15	Müəssisənin faktiki göstəriciləri		
7.	Sutkalıq istehsal həcmi (tn)	8,8	602	50,7	67,9	7,7	24,5	36,0	9,0	28,0	5,5	Müəssisənin faktiki göstəriciləri		
8.	Avadanlığın qəza vəziyyətində işləmədiyi müddət (sutka)	4	2	3	2	5	3	2	4	5	2	Müəssisədə qəzalıqın orta müddəti		
9.	Məhsul itkisinin dəyəri (min man.)											Hesablanmalıdır		

S/S №	İlkin göstəricilər ölçü vahidləri	Yoxlama işlərinin variantları												Əsaslandırma
		0	1	2	3	4	5	6	7	8	9			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13		
2.1.3. Təmir işlərinin dəyəri														
10.	Təmir briqadasının tərkib sayı (4-5 dər.) nəfər, xüsusi texnika maşinistləri	10	12	8	14	12	12	8	10	12	12	10	Mütəssisənin faktiki göstəriciləri	
11.	Təmir işlərinin müddəti (saat)	10	14	12	14	10	12	14	10	14	12	12	Mütəssisənin faktiki göstəriciləri	
12.	Təmir işlərində fəhlələrin saatlıq əmək haqqı (man.)	4-cü dər.	5-ci dər.	4-cü dər.	5-ci dər.	4-cü dər.	5-ci dər.	4-cü dər.	5-ci dər.	4-cü dər.	5-ci dər.	5-ci dər.	Hesablanmalıdır	
13.	Nəqliyyatın bir maşın/saat istismarı man./maşın saat	50	45	45	35	35	70	35	40	35	40	40	Mütəssisənin faktiki göstəriciləri	
14.	Təmir işlərinin ümumi dəyəri												Hesablanmalıdır	

S/S №	İlkin göstəricilər ölçü vahidləri	Yoxlama işlərinin variantları										Əsaslandırma
		0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
2.1.4. Qəzanın aradan qaldırılma xərcləri												
15.	Birbaşa ziyanın dəyəri (man.)											Metodik tövsiyələr
16.	Ekspertlərin xidmətinin dəyəri man/ay											Metodik tövsiyələr
	Qəzanın aradan qaldırılmasına yekun məsrəf (min man.)											Hesablanmışdır
2.1.5. Qəzanın aradan qaldırılmasına çəkilən birbaşa xərclərin cəmi												
17.	Yekun birbaşa məsrəflər (min man.)											Hesablanmışdır

Sosial-iqtisadi itkilər

S/S №	İlkin göstəricilər ölçü vahidləri	Yoxlama işlərinin variantları										Əsaslandırma	
		0	1	2	3	4	5	6	7	8	9		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
2.2.1. Personalın həlak olması səbəbindən kompensasiya və mərasim tədbirlərinə çəkilən xərclər													
18.	Ailə başçısının itirilməsi ilə bağlı bircəfəlik müavinət (man.)												Normativ sənədlər
19.	Vəfat edənin himayəsində uşaqlar olubsa, sayı və yaşları	2 9; 13	3 6; 10; 12	1	2 5; 7;	3	4; 6;	2	3; 8	1	2 7; 14	2 5; 10	Sənədlərin əsli təqdim olunur
20.	Ailə başçısının öltüm arafəsində orta aylıq əmək haqqı												Mühasibatlığın göstəriciləri
21.	Ölənin himayəsindəkilərə ödənilən aylıq sığorta ödənişi												Hesablanmalıdır
22.	Ümumi xərclər (min man.)												Hesablanmalıdır

S/S №	İlkin göstəricilər ölçü vahidləri	Yoxlama işlərinin variantları												Əsaslandırma
		0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13		
2.2.2. Personalın zədə alınması ilə əlaqədar xərclər														
23.	Zərər çəkənlərə verilən birləşdirilmiş ödəniş (min manatla)	30000												Normativ aktlar
24.	Müvəqqəti əmək qabiliyyətinin itirilməsi əmsalı	0,6	0,7	0,8	0,5	0,4	0,8	0,6	0,7	0,8	0,5			Tibbi ekspertizanın məlumatları
25.	Xəstəlik vərəqəsi üzrə ödənilən əmək qabiliyyətinin itirilməsi günlərinin sayı (günlə)	60	75	90	30	15	90	60	75	90	30			Tibbi ekspertizanın məlumatları
2.2.3. Xəsarət alanların səhhətinə dəymiş zərərli əlaqəli xərclər														
26.	Zərər çəkənlərin zədə aldığı günə orta aylıq əmək haqqı	Qaynaqçı 6-cı dərəcə 25	Sürücü 1-ci dərəcə 20	Çilingər 5-ci dərəcə 17	Operator 5-ci dərəcə 17	Usta 6-cı dərəcə 30	Sürücü 2-ci səviyyə 17	Çilingər 5-ci dərəcə 17	Operator 5-ci dərəcə 17	Çilingər 5-ci dərəcə 17	Sürücü 1-ci səviyyə 20			Müəssisənin faktiki göstəriciləri
	Zərər çəkənlərə aylıq siqorta ödənişi													Hesablanmalıdır
27.	Zərərçəkənlərə zədə aldığılarına görə müavinət ödənilməsinə çəkilən ümumi xərclər (min man.)													Hesablanmalıdır

İqtisadi zərər in qiymətləndirilməsi üçün göstəricilər

S/S №	İlkin göstəricilər ölçü vahidləri	Yoxlama işlərinin variantları										Əsaslandırma
		0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
2.3.1. Sutkalıq istehsalın həcmi												
28.	Orta sutkalıq istehsal həcmi (tonla)	8186,3	4263	3518	7674	2813	4604	7162	4093	7674	6651	Müəssisənin faktiki göstəriciləri
29.	İşçi tərəfindən istehsal olunan sutkalıq məhsul həcmi (tİ)	1,6	1,2	0,7	1,5	0,5	0,9	1,4	0,8	1,5	1,3	Müəssisənin faktiki göstəriciləri
2.3.2. İşləyənlərin sutka ərzində istehsal etdiyi məhsulun orta dəyəri												
30.	Sutka ərzində istehsal edilən məhsulun orta qiyməti (man.)	400	320	160	390	133	225	310	200,0	400,0	325	Mühasibatlıq rəqəmləri
31.	Zədə ucbatından əmək qabiliyyətinin itirdiyi günlərin sayı	60	75	90	30	15	90	60	75	90	30	Tibbi ekspertizanın məlumatları

S/S №	İlkin göstəricilər ölçü vahidləri	Yoxlama işlərinin variantları										Əsaslandırma
		0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
2.3.3. İşçinin zədə alınmasına görə ödəniş və istehsal olunmamış məhsula görə iqtisadi zərər												
32.	İstehsal olunmamış məhsulun dəyəri (mim man.)											Hesablanmalıdır
33.	Zədə alınması və məhsulum istehsal olunmasına görə müəssisəyə dəyən ümumi iqtisadi zərər (mim man.)											Hesablanmalıdır

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
2. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi
3. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi
4. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi
5. «Mülki Müdafiə haqqında» 30 dekabr 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu
6. «Texniki təhlükəsizlik haqqında» 2 noyabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu
7. «Ekoloji təhlükəsizlik haqqında» 8 iyun 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu
8. «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» 8 iyun 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu
9. «Atmosfer havasının mühafizəsi» 27 mart 2001-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu
10. «Mühasibat uçotu haqqında» 29 iyun 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu
11. «Yanğın təhlükəsizliyi haqqında» 21 iyun 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu
12. «Yanğından icbari sığorta haqqında» 6 yanvar 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu
13. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 fevral 2003-cü il tarixli 1152 sayılı «Azərbaycan Respublikasında ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair milli proqramın təsdiq edilməsi barədə» sərəncamı
14. «İstehsalat qəzası, və yaxud peşə xəstəliyi nəticəsində sağlamlığı pozulmuş işçiyə, və ya bu səbəbdən həlak olmuş işçinin ailə üzvlərinə ödənclərin verilməsi qaydalarının, şərtlərinin və məbləğinin təsdiq edilməsi haqqında» Nazirlər Kabinetinin 9 yanvar 2003-cü il tarixli 3 №-li Qərarı
15. «İstehsalatda baş verən bədbəxt hadisələrin təhqiqi və uçota alınması qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında» Nazirlər Kabinetinin 28 fevral 2000-ci il tarixli 27 №-li Qərarı

16. K.F.Heydərov. Gömrük işinin idarə edilməsi və inkişafı. B., Azərnəşr, 2000, 296 s.

17. İqtisadi nəzəriyyə: dərslik/T.S.Vəliyev [et. al.]; elmi red.: T.S.Vəliyev, Ə.P.Babayev, M.X.Meybullayev; Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti. Bakı, Çəşioğlu, 2001. 692 s.

18. Экономическая теория: Учебное пособие. Ч.1. Микроэкономика/под ред. Е.Г.Ефимовой. 4-е изд. М., МГИУ, 2008.237 с.

19. Экономика: Учеб. пособие. Под ред. В.Л.Клюни, Н.С.Тихонович. Мн., БГУ, 2006, 398 с.

20. Экономическая теория: Учеб. пособие/И.В.Новикова, Г.А.Примаченок, В.А.Воробьев и др. Под ред. И.В.Новиковой. Мн., БГЭУ, 2006, 543 с.

21. Экономическая теория/Под ред. В.Л.Клюни, И.В.Новиковой. Мн., Тетрасистемс, 2003, 344 с.

22. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика: Учебник. 3-е изд./под общей ред. А.В.Сидоровича. М., МГУ, Издательство «Дело и Сервис», 2000, 416 с.

23. Баранин В.Н. Экономика чрезвычайных ситуаций и управление рисками: Учебное пособие для ВУЗов и системы повышения квалификации по курсу «Пожарная безопасность». М., «Пожнаука», 2004, 330 с.

24. Экономические механизмы регулирования безопасности. Безопасность и предупреждение чрезвычайных ситуаций: Кат.-справ. Кн.1: Механизмы регулирования и технические средства/В.Я.Перевощеков, А.Н.Проценко, М.Д.Сегаль и др. М., Инструмент риска и безопасности, 1997, с. 111-130

25. Экономические механизмы управления рисками чрезвычайных ситуаций/МЧС России. М., ИПП «Куна», 2004, 312 с.

26. Потапов Б.В., Радаев Н.Н. Экономика природного и техногенного рисков. М., ЗАО ФИД «Деловой экспресс», 2001, 491 с.

27. Лобачев А.И. Безопасность жизнедеятельности: Учебник для вузов. М., Высшее образование, 2008, 2-е изд. и доп., 367 с.

28. Мастрюков Б.С. Безопасность в чрезвычайных ситуациях. Учебник для студентов высших учебных заведений. М., Издательский центр «Академия», 2003, 336 с.

29. Орлов А.И., Федосеев В.Н. Менеджмент в техносфере. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. М., Издательский центр «Академия», 2003, 384 с.

30. Подосенова Н.С., Цхадая Н.Д. Управление безопасностью жизнедеятельности. Учебное пособие. Ухта, УТГУ, 2004, 298 с.

31. Дмитрук В.И., Гальченко С.А. Оценка ущерба при потенциальных авариях на промышленных предприятиях. Безопасность труда в промышленности. № 2. 2003, с. 34-39

32. Исаева Л.К. Оценка эколого-экономического ущерба от загрязнения окружающей среды нефтепродуктами при пожарах и авариях. Транспорт и хранение нефтепродуктов. 2-3/98. с. 11-15

33. Шахов В.В. Введение в страхование: Учебное пособие. 2-е изд., перераб. и доп. М., Финансы и статистика, 1999

Qeyd üçün

Qeyd üçün

Qeyd üçün

Qeyd üçün

**Pənah Hüseyn oğlu Süleymanov
Cabir Qurban oğlu Həsənov**

FÖVQƏLADƏ HALLARIN İQTİSADİYYATI

**Ali məktəblər üçün
metodik vəsait**

Bakı – 2016

Redaktor: N.F.Əhmədova
Korrektor: M.Q.Məmmədov
Kompüter yığıımı və dizayn: N.F.Əhmədova

Formatı 60x84 1/16; Həcmi:5ç.v.
Sifariş № 236; Tiraj 300

mətbəəsində çap olunmuşdur